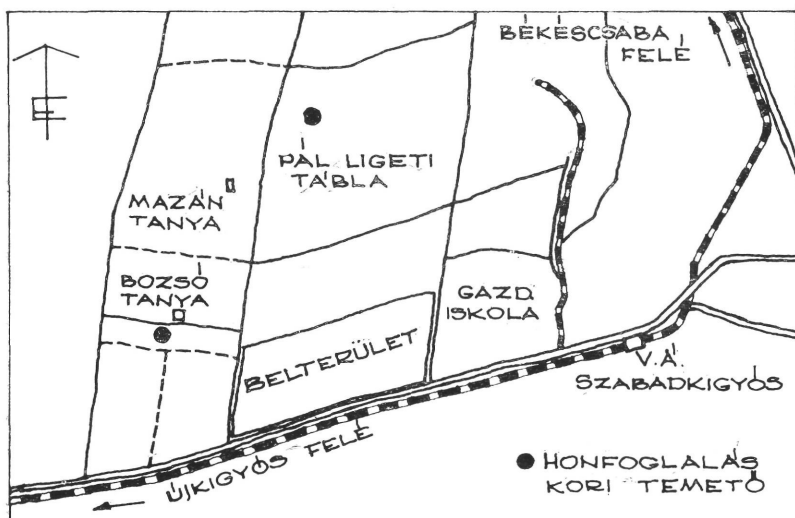

X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában

PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS

A szabadkígyósi Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága 1962 nyarán új homokbányát nyitott a községtől nyugatra, egy észak–dél irányban hosszan elnyúló domb gerincén. A terület az Újkígyós községhez tartozó Bozsó-tanyától délnyugatra fekszik (1. kép). A homokbányászás során honfoglalás kori leletek kerültek elő. A Tangazdaság bejelentésére Dankó Imre, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum akkori igazgatója tett helyszíni szemlét és összegyűjtötte egy elpusztult sír (1. sz. sír) régészeti anyagát: hajkarikát, csüngős vereteket, karperecet, gyűrűt. Értesítésére a Magyar Nemzeti Múzeum Adattára leletmentő ásatást indított, melyet e sorok írója végzett el 1962. november 17–20. között.

1:50000

0 500 1000

1. kép. A szabadkígyósi X. századi temetők helyszínrajza

Illustration 1. Lay-out of the 10th century cemeteries of Szabadkígyós

A helyszínen megállapíthatjuk, hogy az ásatás előtt mintegy 8–10 sír pusztult el, ezek közül az egyik lovastemetkezés volt.¹ Néhány sír, köztük a lovassír helyét közvetítőlegesen be tudtuk jelölni a térképen a homokbánya partfalában mutatkozó nyomok és a szemtanúk útbaigazítása alapján. Az 1. sír vázcsontjait és koponyáját megtaláltuk. A négyzetes bányagödör nyugati és déli fala mentén végzett ásatással meghatároztuk az 1. sz. sír pontos helyét és további 3 sírt tártunk fel (2–4. sz. sírok).

1965 augusztusában Pálvölgyi Lajos, a Mezőgazdasági Technikum tanára újabb leleteket jelentett be a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumnak. A lelőhelyet felkeresve megtudtuk, hogy 1964 őszén találták az utolsó leletet, egy – az elbeszélés szerint – bolygatatlan lovassírt. A homokbánya 1962 és 1965 között észak és északkelet felé terjeszkedett, a homokkitermelés során kb. 15 sírt pusztíthattak el, bár Kasznár András brigádvezető, aki gyakran jelen volt a homokbányászásnál, csak 8 sírra emlékezett.

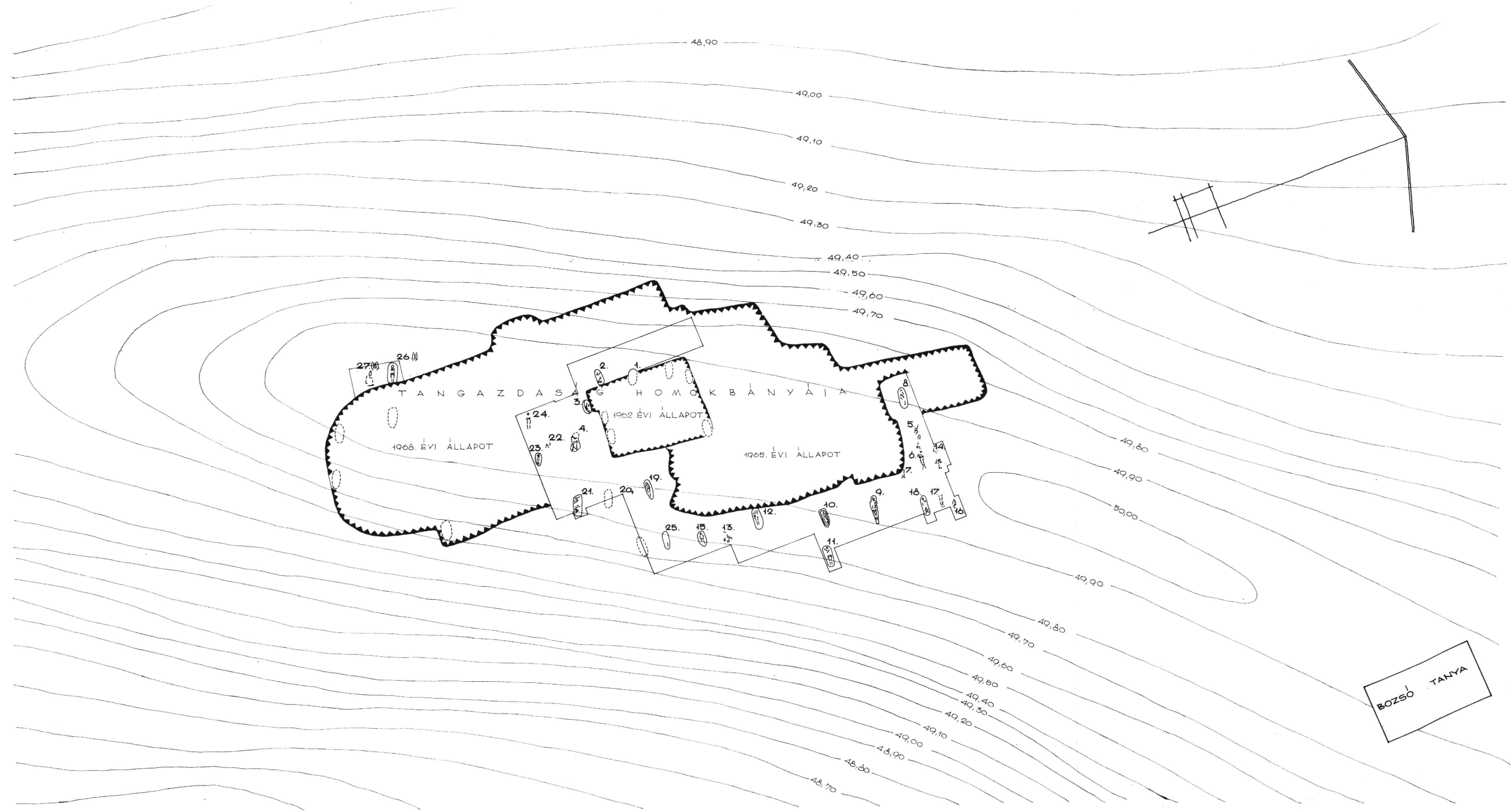
1965. szeptember 20–27. között végeztük a második leletmentő ásatást, a Munkácsy Mihály Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából. 21 újabb sírt (5–25. sz. sírok) tártunk fel a homokbánya északi, keleti és déli oldalán kijelölt szelvény-sorban. Az ásatással nem értük el a temető széleit, csupán ideiglenesen biztosítottuk szelvényeinkkel a legveszélyeztetettebb oldalakon a feltáratlan területet (l. a térképmellékletet).

1968 áprilisában Bálint Csanád a Pál ligeti táblában folytatott ásatása idején megtekintette a lelőhelyet. A homokbánya dél felé terjeszkedett, és a helybeliek elbeszélése szerint további sírokat bolygattak meg. Bálint Csanád 4 sír helyét figyelte meg: környékükön kidobott ember- és lócsontok hevertek. Egyik helyen bordás talpú kengyel töredékeit találta. A homokbánya nyugati falának déli végében függőlegesen lefelé haladó beásás nyomát észlelte. A feltáráshoz végzett rábontás közben két újabb sír került elő: a 26–27. sz. sír (Bálint Cs. akkori számozása szerint az I–II. sz. sír).

A temető további kutatását a körülmények számunkra nem tették lehetővé. Bár várható még sírok, különösen a keleti oldalon, az így csupán töredékesen ismert temetőt mégis szükségesnek tartjuk közreadni, hogy honfoglalás kori kutatásunk elől ezek az adatok se maradjanak elzárva. Reméljük, hogy a temető néhány érdekes jellegzetessége gazdagítani fogja a honfoglaló magyar népről kialakult ismereteinket.²

A sírok leírása

1. sír. A homokbányászás során elpusztult, csak a sírgödör Ny-i végének szélét lehetett megfigyelni. A sírgödör mélysége: kb. 115 cm; tájolása: Ny–K, valószínűleg kissé eltért É felé. Nő csontváza; életkor: 25–30 év. Utólagos bemondás szerint enyhe ülő tartásban, nyújtott lábakkal feküdt a sírban, vagyis valószínű, hogy koponyáját, esetleg felső testét alápolcolták. *Mellékletek:* 1. Az „orr alatti” egyszerű, nyitott bronz *hajkarikát* találtak. Egyik vége hegyes, másik egyenesen levágott; átm.: 3,5x3,2; v : 0,25 cm (I. t. 7.). 2. A nyaktájékon 6 db bronz *csüngős veret*, az egyiknek csak csüngő része került a múzeumba. A kerek veretek hátlapján szélükhöz forrasztott két fül szolgált a felerősítésre. Teljes h : 4,9; kerek veret átm : 1,5; m : 0,6; csüngő h : 3,0; sz : 1,8 cm (I. t. 1–6.). A honfoglalás kori női viseletben csüngős veretek díszíthetik az övet, a süveget, a pártát vagy az ingnyakat.³ Itt az utóbbi díszítéséről lehet szó, és a veretek száma teljesnek látszik.⁴ 3. A jobb alkaron pödrott végű bronz *karperec*; átm : 7,5x6,9 cm. Ovális keresztmetszetének átm : 0,40x0,25 cm

48,90

49,00

49,10

49,20

49,30

49,40

49,50

49,60

49,70

49,80

49,90

50,00

49,90

49,80

49,70

49,60

49,50

49,40

49,30

49,20

49,10

48,90

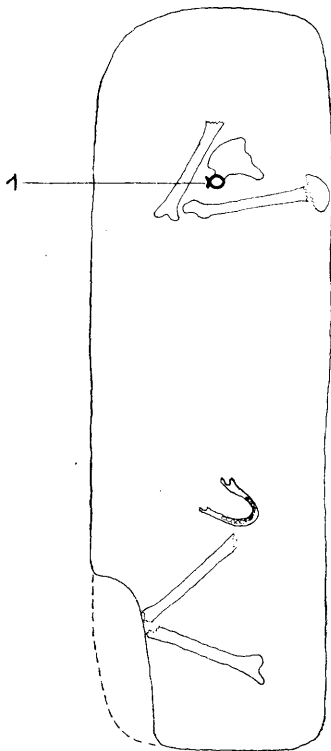
48,80

48,70

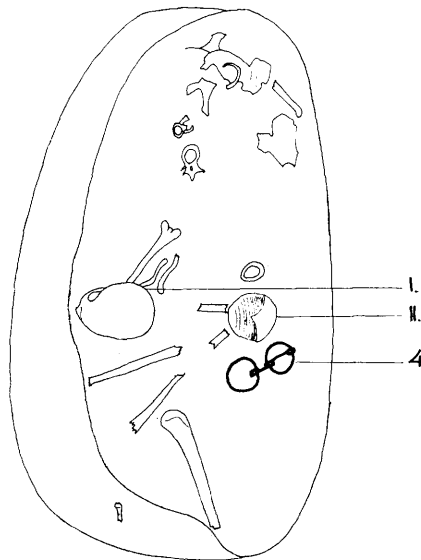
BOZSO TANYA

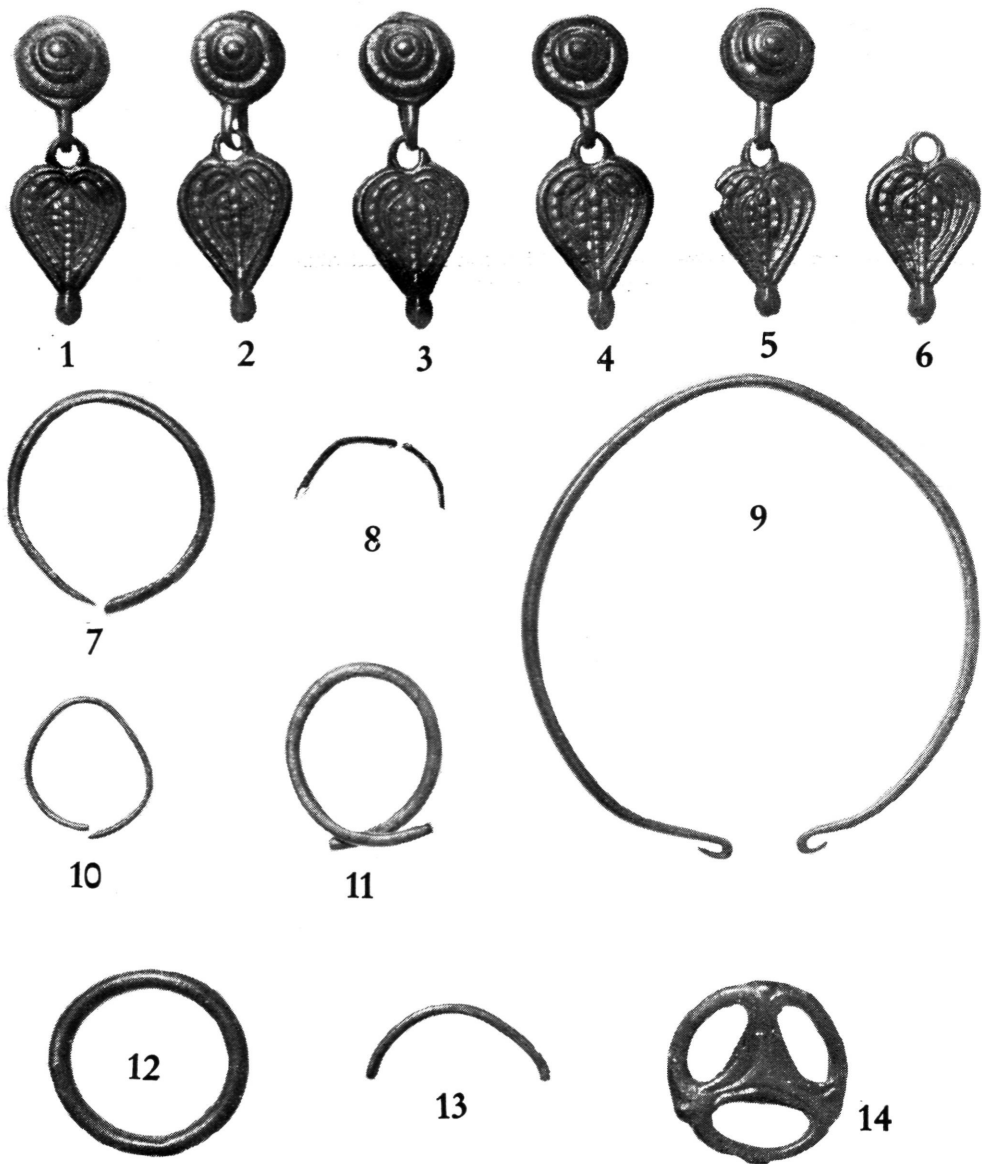
(I. t. 9.). Az ékszer egyedülálló példány, pontos párhuzamát nem találtuk meg. Baksusztán (Csongrád m.) került elő s-végű hajkarikával együtt 2 db hasonló karperec, ezeknek pödrött végét azonban laposra kalapálták, és szárait spirálisra csavart huzaldísz díszítette.⁵ Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb temetőjében egyik végén pödrött, kerek átmetszetű karperec került elő.⁶ Véleményünk szerint ez a néhány tárgy újabb ékszerfajtával való formai kísérletezés emléke, és így átmenetet képez a kerek metszetű, hegyesdő végű karperec és a pödrött végű lemezkarperccel elterjedt típusa között. Felvetődhet, hogy ezeket a tárgyakat a X. sz. második felében és a XI. sz. elején divatos pödrött végű hajkarikák⁷ analógiájára alakították ki. Mindenesetre valószínű, hogy a X. sz. közepénél korábbi időre nem keltezhetők.⁸ 4. A bal kézen nyitott, lekerekített végű bronz *pántgyűrű*. A tárgy egyik felét kitevő 2 db töredék maradt meg; h : 1,8 ill. 1,2; sz : 0,3 cm; rekonstruált átm : 2,0x2,5 cm (I. t. 8.). A honfoglalás kori köznép temetőiben a hasonló pántgyűrűk kísérő leletei: egyszerű hajkarikák, hegyesdő végű karperecek, fülesgombok.⁹ A leletegyüttes csak viszonylag tekinthető teljesnek, néhány elkallódott tárggyal itt is számolhatunk.

2. kép. 2. sír
Illustration 2 Grave 2

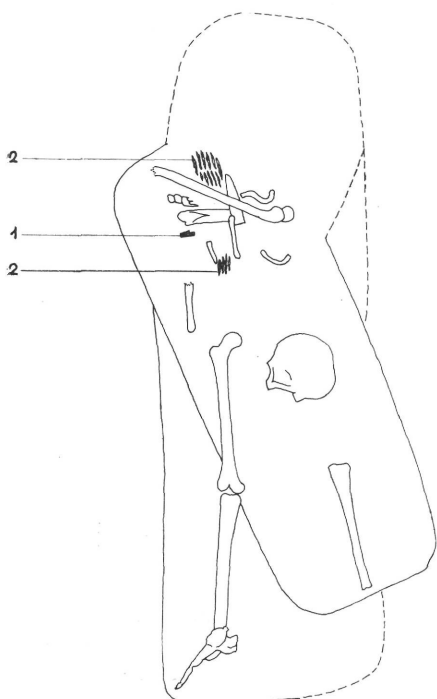
3. kép. 3. sír
Illustration 3 Grave 3

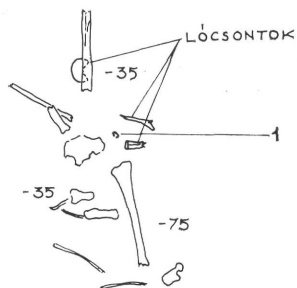
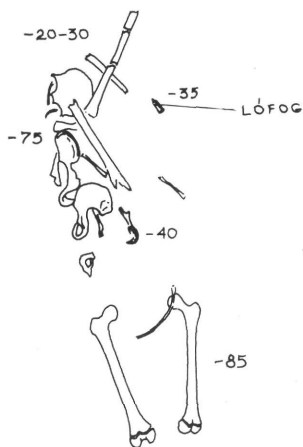
I. tábla - Table I

2. sír (2. kép). A sírgödör mélysége: 108; h : 143; sz : 45 cm; tájolása: Ny-K 278°. A sírt korabeli beásás bolygatta meg. Az eredeti sírgödörre pontosan rááshattak, mert a beásás foltját külön nem lehetett észlelni. Nő csontváza; életkor: 20–25 év. Néhány vázcsont bolygatott helyzetben a sír alján feküdt, a koponya és az állkapocs pedig 60 cm mélységben került elő – utóbbiakat a visszatemetéskor dobhatták a gödörbe a sírrablók. *Melléklet: 1.* Egyszerű, nyitott bronz *hajkarika* a koponya mellett, másodlagos helyzetben. Végei kb. 1,5 cm hosszan egymásra hajlanak; átm : 2,8x2,4; v : 0,2 cm (I. t. 11.).

3. sír (3. kép). A sírgödör mélysége : 60; h : 140 cm; tájolása: Ny-K 280°. É felől teljes hosszúságban ráastak a sírrablók, mindössze a sír D-i szélén egy keskeny, 10–15 cm-es sávot hagyva érintetlenül. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év. A beásás gödrében (h : 140; sz : 65 cm) összevissza bedobálva hevertek a vázcsontok, középen a koponya (I.) és egy másik vázhoz tartozó töredékes felnőtt koponya (II.). Utóbbi másik feldúlt sírből kerülhetett ide a bolygatás idején. A sírrablók nem temettek

4. kép. 4. sír
Illustration 4 Grave 4

5. kép. 5. sír
Illustration 5 Grave 5

vissza minden vázcsontot a sírba. *Melléklet: 1.* A II. sz. koponya K-i oldalánál 30 cm mélységben nagykarikás vas *csikózábla*. Az egyik karika elrepedt, a másik két darabra tört. Az egyik szájvas végén a visszahajlított gyűrűk ugyanazon az oldalon vannak, a másikon egymásra merőlegesek. Középen csuklója összerozsdásodott. A zabla teljes h : 25,5; a karikák átm : 7,8; sz : 0,6–0,9; v : 0,3; a szájvasak h : 7,8 ill. 8,0; v (középen) : 0,6 cm (II. t. 1.). Lócsont nem került elő a sírből, lószerszámos temetkezésről¹⁰ lehet szó – hacsak nem másik feldúlt sírből került ide a zabla a sírrablás idején.

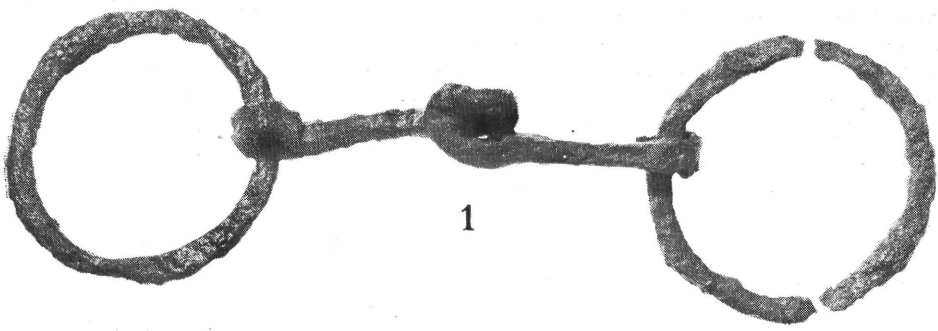
4. *sír* (4. kép). A sírgödör mélysége : 70; sz : kb. 55 cm; tájolása: ÉNy–DK 295°. Ny–K irányban ástak rá a sírrablók, szabályos sírgödör formában (h : 125; sz : 47 cm), majd a koponya felé meghosszabbították gödrüket. A sír ill. a beásás gödrének Ny-i széle a rágcsáló állatok mindent beborító járatai miatt nem volt észlelhető. Férfi csontváza; életkor: 45–50 év. Eredeti helyzetben csak a jobb alsó végtag csontjai feküdtek. A váz többi része a beásás Ny-i felében, 55 cm mélységben egy kupacban volt, a koponya közepén, a bal sípcsont a gödör K-i végében. *Melléletek: 1.* A beásás Ny-i részén a vázcsontok között *vaskés* töredéke, vastagságából ítélve a kés alsó harmadából. A rozsdá erősen megrongálta; h : 3,5; sz : 1,0; fokánál v : kb. 0,3 cm (II. t. 2.). 2. *Famaradványok* a beásás Ny-i végén, két foltban, valószínűleg koporsódeszka maradványai.

5. *sír* (5. kép). A humusz rétegben 240 cm hosszú területen, 20–75 cm mélységben bukkantunk a feldúlt sír maradványaira. Sem a sír, sem a beásás foltját nem észleltük, a sötét felső réteg és a homokos altalaj határán, 85 cm mélységben feküdtek a combcsontok, eredeti helyzetben. A tájolást ezek helyzete alapján mértük: Ny–K kb. 292°. Nő csontváza; életkor: 25–30 év. A combcsontoktól Ny-ra a rendszertelenül összedobált vázcsontok között egy *lófog*, K-re a váz többi része között *lócsontok* (fogak, szárcapocs, patacsont) feküdtek. A lovastemetkezés fajtájának közelebbi meghatározása a bolygatás miatt nem lehetséges. *Melléklet: 1.* Vékony bronzhuzalból készült, egyszerű *hajkarika* másodlagos helyzetben a bolygatott réteg K-i részén, 75 cm mélységben. Átm : 2,2x1,9; v : 0,1 cm (I. t. 10.).

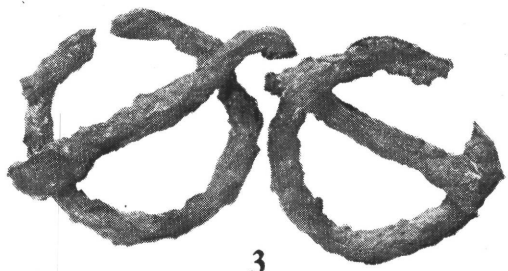
6. *sír* (6. kép). A sírgödör foltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év; mélység : 90 cm; tájolás: Ny–K kb. 276°. Csak az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyzetben, a váz többi része a sír bolygatott Ny-i felében, nagyjából a sír eredeti mélységében feküdt összedobálva. *Melléletek: 1.* A jobb combcsonttól kb. 15 cm-re D-re kerek metszetű, zárt bronz *karika*; átm : 3,0; v : 0,35 cm (I. t. 12.). Kétségstartó karika lehetett.¹¹ 2. A jobb térdnél felismerhetetlen rendeltetésű, megőrizhetetlen apró *vastöredék*.

7. *sír*. A sírgödör foltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 45–50 év; mélység: 63 cm; tájolás: Ny–K kb. 292°. A csontváz felső részét (a sír Ny-i felét) a homokbányászás során elpusztították, csak az alsó végtag csontjai maradtak meg, a jobb combcsont kivételével. *Melléklet* nélkül.

8. *sír* (7. kép). A sírgödör mélysége: 95; h : 196; sz : 62 cm; tájolása: Ny–K 282°. Nő csontváza; életkor: 30–35 év. Csak a bal lábszárcsontok voltak eredeti helyükön. Két medence töredék, a két combcsont, a jobb sípcsont és a jobb szárcapocs a sír közepén volt összedobálva, 75–80 cm mélységben. A váz többi csontja hiányzott. A sírrablók pontosan a sírra áshattak rá, mert beásásuk sehol nem sértette meg a sír szélét. A sír közepé táján kb. 70 cm mélységben sárgásbarna Árpád-kori *edény oldaltöredéke* feküdt: belül kissé szemcsés, kívül sima, törésfelülete szürke, tömör anyagú;

1

3

2

4

5

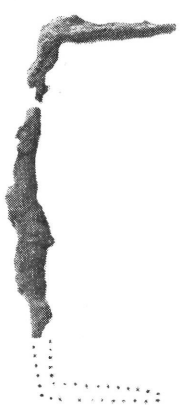
6

7

8

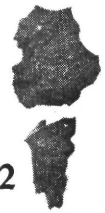
9

10

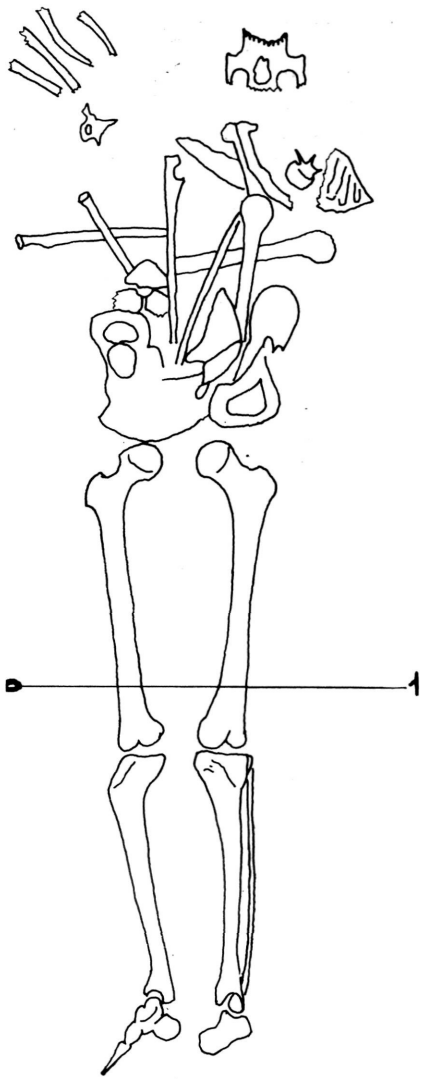

11

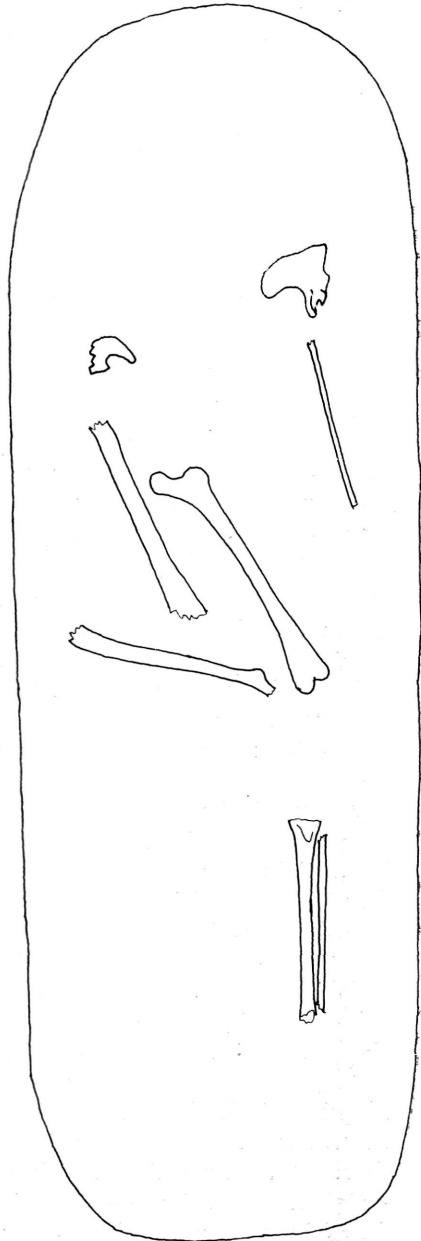

12

II. tábla - Table II

6. kép. 6. sír
Illustration 6 Grave 6

7. kép. 8. sír
Illustration 7 Grave 8

külső felületén a korongolás nyomai és az égetés okozta feketés elszíneződés. H : 5,6; sz : 2,6; v : 0,5 cm (II. t. 11.). A bolygatás idején kerülhetett a sírgödörbe.

9. sír (8–9. kép). „Csónak” alakú sírgödör, mélysége : 95; h : 230; sz : 63, 60, 42 cm; tájolása: Ny–K 284°. Ny felől a sírrablók beásásának kerek gödre csatlakozik a sírhoz: mélysége: 95; h : 60; sz : 56 cm. Férfi csontváza; életkor: 35–40 év. A jobb felkarcsont és a váz alsó része maradt bolygatatlanul, a többi vázcsont a sír Ny-i végében, ill. a bolygatás gödrében 90 cm mélységben feküdt. A csontok felszedésénél derült ki, hogy a koponya töredékek két külön koponyához tartoznak: a többi vázcsonttól külön, 35 cm mélységben előkerült töredékes agykoponya másik bolygatott férfi sírből származhat. A sír K-i felében a másodlagos helyzetben levő tárgyak 70 cm mélységben kerültek elő, tehát a sírnek ezen a részén kb. eddig áshattak le a sírrablók. *Mellékletek:* 1. Egyszerű, nyitott bronz *hajkarika* a beásás gödrében, 95

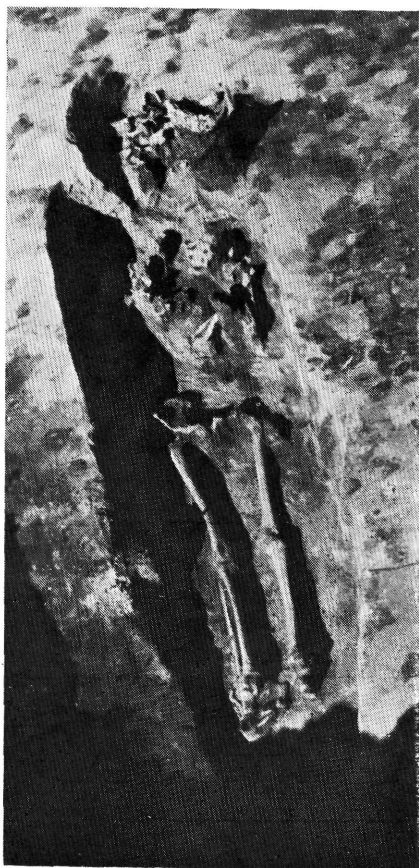
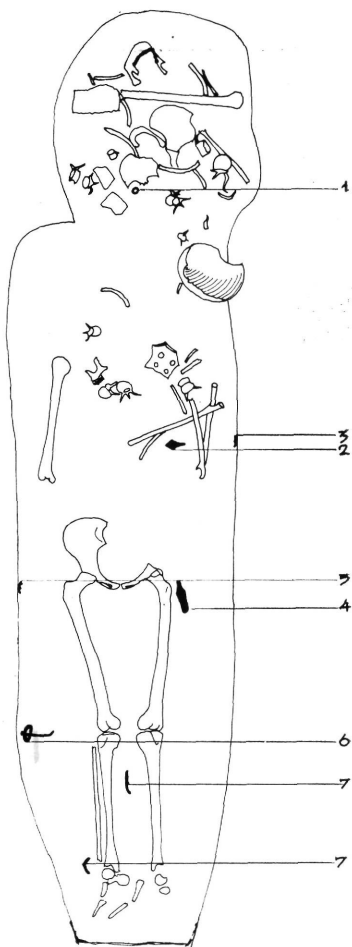

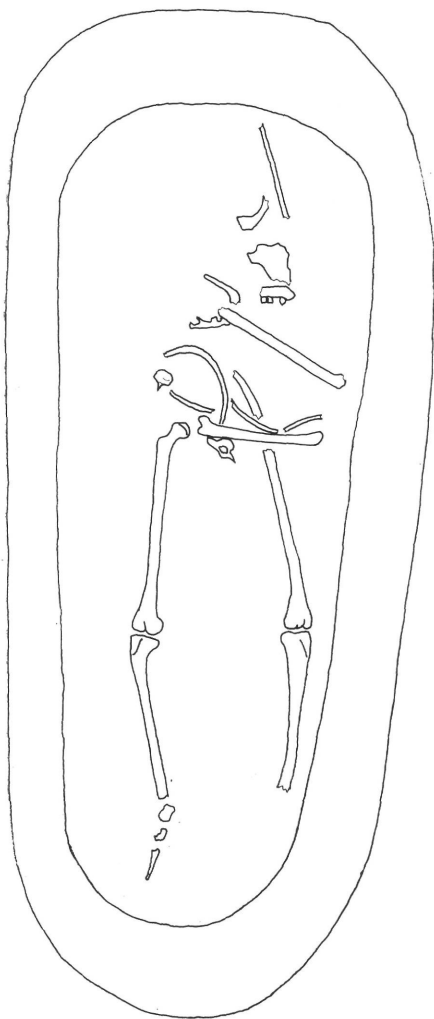
Illustration 8 Grave 9
8. kép. 9. sír

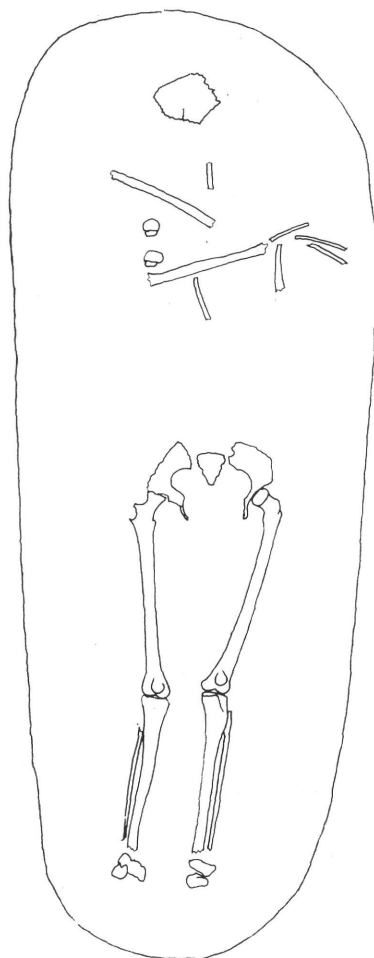
9. kép. 9. sír
Illustration 9 Grave 9

cm mélyen; átm : 2,3x2,2; v : 0,15 cm (II. t. 4.). 2. Levél alakú vas *nyílcsúcs* a sírban összedobált alkarcsontok fölött, 74 cm mélyen; h : 7,5; sz : 3,0; v : 0,2 cm (II. t. 6.). 3. Vas *csiboló* töredéke a sír É-i falában, az előbbi nyílcsúccsal egy vonalban, 76 cm mélyen; háromszög metszetű; h : 3,4; sz (középen) : 0,9 cm. (II. t. 7.). 4. A bal combcsont mellett, hegyével K felé *vaskés*, eredeti helyzetben. Nyéltüskéjéből és hegyéből egy-egy kisebb darab hiányzik: a rozsdásodás pusztíthatta el, amely felületét is nagyon megrongálta; h : 8,6; sz : 1,6; v (fokánál) : 0,4–0,5 cm. Fatok rározsdásodott maradványai fokánál és hegyénél, a farostok hosszában húzódnak (II. t. 5.). 5. Felismerhetetlen *vastárgy* (nyílcsúcs?) 3 db töredéke a sír D-i falában, a jobb combcsont fejének vonalában, 70 cm mélyen; h : 1,8–1,9; sz : 0,7 cm (II. t. 8.). 6. Vas *csikózábla* a térdek vonalában a sír szélén, 70 cm mélyen. Csuklójánál eltört, a törésfelületek illeszkednek. A karikák metszete kör, mindkettőből hiányzik egy-egy kisebb darab; átm : 6,5 ill. 6,2; v : 0,8 cm. A szájvasak különböző hosszúságúak, metszetük négyszög: h : 8,7 ill. 7,0; v : 0,8 cm (II. t. 3.). A sírgödör keskeny volta és a lócsontok teljes hiánya arra mutat, hogy lószerszámos temetkezés lehetett. (Az emberi váz részei a bolygatás ellenére nagyrészt megmaradtak, tehát a sírblablás nem jelentette a sír kiürítését a csontoktól.) 7. *Koporsókapocs* egymáshoz illeszkedő két töredéke, vasból. A lábszárcsontok fölött középen, 70 cm mélységben hosszúkás, enyhén ívelt, négyszög átmetszetű töredék; h : 6,5; sz : 0,7; v : 0,5 cm. Az L alakú töredék a jobb bokánál a sír fenekén; hegyesedő, ép ágának h : 3,5; sz : 0,8; v : 0,5 cm (II. t. 9.). A honfoglaló magyarok temetőiben általános ovális vagy lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörök mellett kivételt jelent a láb felé erősen keskenyedő, hegyben végződő forma.¹² A szabdkígyósi sírgödör fejnél levágott csónak alakjával legközelebbi nyelvrokonaink, a manysik és a hantik ősi temetkezésére emlékeztet. A halottat koporsó gyanánt szolgáló, keresztben kettévágott csónakba helyezték, és nyírfaháncsot, deszkát vagy gyakran a csónak másik felét borították rá fedélként.¹³ A Kis-Ob folyónál levő Halasz-Pogor (Holtak Szigete) XVII–XVIII. sz.-i, 360 síros hanti–nyenyec temetőjében a csónak mindig a fej felőli oldalon levágott, sohasem a lábknál.¹⁴ Solymossy Sándor feltételezte, hogy a Felső-Tisza-vidék református temetőiben levő csónak alakú, emberarcos régi fejfák az ősi ugor rítus egyetlen megmaradt elemét képeznék: rokonnépeink az ún. második temetés idején, amikor végleg búcsút vesznek az elhunyttól, képmását csónakba téve helyezik el a síron, vagy sírbálványt – csónak alakú fejfát – állítanak fel ott.¹⁵ Az obi-ugor és a magyar temetési hagyomány ilyen összekapcsolása Solymossy idejében még túl merésznek tűnt.¹⁶ Szűcs Sándor értékes gyűjtőmunkája szolgáltatott a kérdéshez újabb néprajzi adatokat: a régi Sárrét vidékén a csónak alakú fejfákon kívül maga a csónakba temetés szokása is kimutatható, bár az utóbbi nem a falvak temetőiben.¹⁷ Az idős adatközlők rendszerint az őket megelőző nemzedék élményeként beszéltek a pákászok csónakba temetkezéséről. Szűcs Sándor egyik adata sír mellett talált fél hajóról szól¹⁸, ez közvetlenül az obi–ugor szokásra utal. Arra lehet következtetni, hogy az utolsó ilyen temetkezések a vízszabályozás előtt, a XVIII. sz. végén – XIX. sz. elején történhettek. A maga korában is már különlegességnek számító szokás emlékéhez különböző hiedelmek tapadtak a sírhely körül lezajló titokzatos eseményekről, de ezekben mindig közös motívum a csónak.¹⁹ Az ilyen hiedelmek kialakulását nyilván elősegítette a pákászok társadalmon kívüli, magányos élete,²⁰ és foglalkozásuk mellett egyben ez is magyarázza, hogy miért éppen az ő körökben maradt meg a csónakba temetkezés szokása.²¹ Ma, amikor már régészeti megfigyelések is bizonyítják, hogy honfoglaló ősaink halottas szokásai között ugorkori elemek is továbbéltek,²²

nem tartható talán túlságosan megalapozatlannak feltevésünk, hogy a csónak alakú fejfák és a pákászok csónakba temetkezése mellett a honfoglalás kori csónak alakú sírgödör is ugor hagyományra vezethető vissza. Természetesen a döntő szót akkor lehet kimondani, amikor ilyen sírgödörből magának a csónaknak a maradványai is előkerülnek. Az ebben a sírban talált koporsószeg a csónak meglétének ellene látszik szólni. Szem előtt kell tartanunk, hogy mindenképpen kiveszőfélben levő hagyomány-

10. kép. 10. sír
Illustration 10 Grave 10

11. kép. 11. sír
Illustration 11 Grave 11

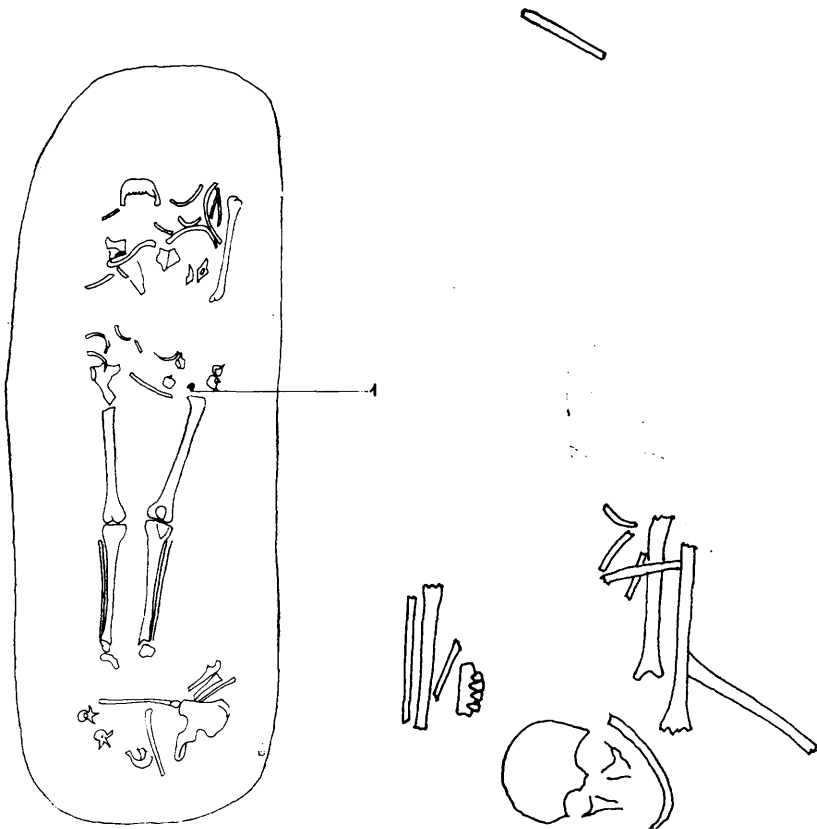

ról lehet szó, és így a megfigyelhető jelenségek csak egy-egy elemét képezik az eredetileg a társadalom egésze által kialakított és gyakorolt szokásformának.²³

10. sír (10. kép). A sírgödör mélysége: 96; h : 176; sz : 74, 72, 62 cm; tájolása: Ny-K 280°. A K felé egyenletesen keskenyedő, ovális sírfolton belül a sír széleivel párhuzamosan rajzolódott ki a beásás sötétebb foltja (h : 144; sz : 56, 53, 40 cm). Gyermek csontváza; életkor: Inf. II. Csupán az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyükön. A váz felső részét feldúlták, a bolygatott vázcsontok a beásás gödrének Ny-i felében kerültek elő. Melléklet nélkül.

11. sír (11. kép). A sírgödör mélysége: 95; h : 198; sz : 74, 72, 55 cm; tájolása: Ny-K 280°. Nő csontváza; életkor: 25-30 év. A medencék és az alsó végtag csontjai voltak eredeti helyükön, a váz felső része teljesen feldúlva a sír Ny-i végében. Beásás foltját nem észleltük. Melléklet nélkül.

12. sír (12. kép). A sírgödör mélysége: 90; h : 216; sz : 68, 76, 75 cm; tájolása: Ny-K 275°. Férfi csontváza; életkor: 45-50 év. A bal felkarcsont és az alsó végtag csontjai feküdtek eredeti helyzetben. A sír Ny-i felében és lábvégénél heverték ösz-

12. kép. 12. sír
Illustration 12 Grave 12

13. kép. 13. sír
Illustration 13 Grave 13

szedobálva a váz többi részének csontjai, 65–85 cm mélyen. *Melléklet: 1.* A bal combcsont fejenél U alakú, ovális átmetszetű *vastárgy* (csat?) töredéke; átm : 2,2; v : 0,6 cm (II. t. 10.).

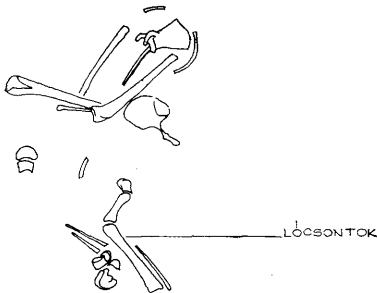
13. sír (13. kép). Feldúlt sír, sem a sírgödör, sem a beásás feltjét nem lehetett megfigyelni. Gyermek csontváza; életkor: Inf. I. 40 cm átmérőjű területen, 70 cm mélységben heverték a csontváz és a koponya bolygatott maradványai. Ettől Ny-ra kb. 50 cm-re egy hosszúcsont töredék feküdt. Lehetséges, hogy a jobb lábszár csontjai a csontkupac D-i oldalán eredeti helyzetben maradtak. *Melléklet nélkül.*

14. sír (14. kép). Feldúlt sír maradványai két nagyobb kupacban egy Ny-K irányú, 215 cm hosszú területen, 35–80 cm mélységben. Sem a sírgödör, sem a beásás feltjét nem lehetett megfigyelni. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év. A sírrablók nem temették vissza a teljes csontvázat a sírba: a vázcsontoknak mintegy fele és a koponya hiányzott. A terület K-i részén 25 cm mélyen *lőcsontok* feküdtek: egy teljes lábszár és néhány más lábszont. A lovastemetkezés fajtája a bolygatottság miatt nem határozható meg.

15. sír (15–16. kép). A sírgödör mélysége: 75; h : 146; sz : 70; tájolása: Ny-K 270°. Gyermek csontváza; életkor: 11–13 év. Alkarok kinyújtva. A jobb lábszár csontjai hiányoznak, rágcsáló állat túrhatta ki: a sír K-i végét rágcsáló járatok szeltek át. *Mellékletek: 1.* 3 szálból sodort bronz *nyakperec* a nyak körül. Hurkos vége ép,

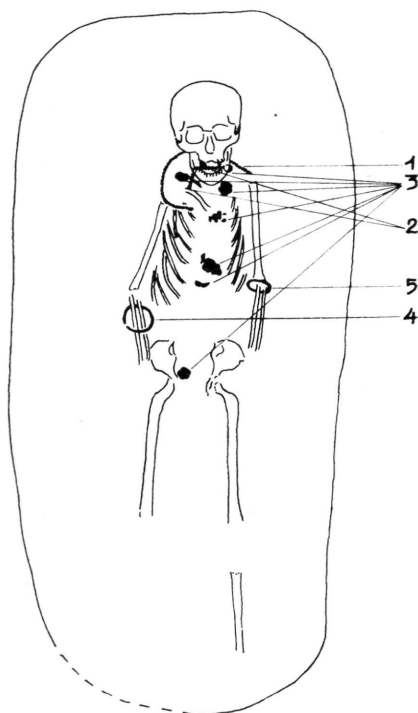
14. kép. 14. sír
Illustration 14 Grave 14

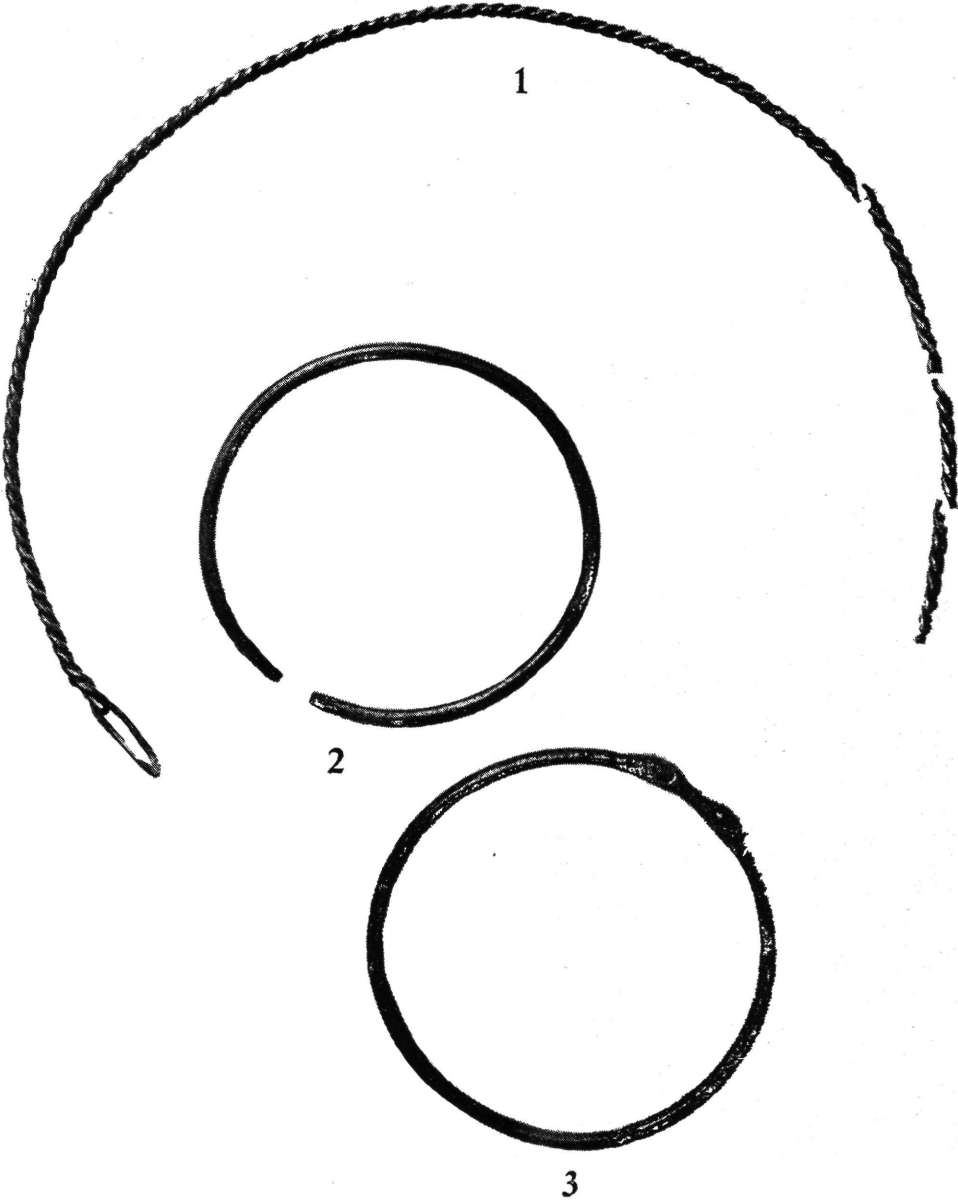
baloldalra eső kampós vége kb. 12 cm hosszú részlettel együtt hiányzik; átm : 16,0; egy-egy szál v : 0,15 cm (III. t. 1.). 2. 18 db *pasztagyöngy* berakott sárga szemmel az állkapocs és a nyakperec alatt, szorosan egymás után; átm: kb. 0,9; m: kb. 0,4 cm (17. kép). Az a feltevésünk, hogy a nyakperec hiányzó darabját a gyöngysorral pótolták.²⁴ Minden jel arra mutat, hogy a nyakperec már így, hiányosan került a sírba: az állkapocs előtt baloldalt, a mell felső részén nem volt bolygatás nyoma, az ezüst rozetták és a bordák helyükön maradtak, a nyakperec töredéke nem oxidálódhatott el nyomtalanul. A gyöngysor éppen kitölti a nyakperec két vége közti távolságot, s bár mélyebb rétegben helyezkedik el és az állkapocs jobb oldalán a ruhadísz fedi, néhány cm-es elcsúszás, a ruha szegélye alá kerülés még indokolható a temetéskor, illetve a szerves anyagok korhadásakor történt elmozdulással. 3. Vékony, préselt ezüst *rozetták*, a felvarrásra szolgáló 3–3 lyukkal; átm : 3,1; m : 0,3 cm. Az állkapocs kétoldalán 2–2 db: jobboldalt egy ferdén álló töredékes és egy élén álló ép, baloldalt az állkapocs alatt egy töredékes és hátán fekvő az állkapocs előtt egy ép. A szegycsont helyén egy teljesen széttöredezett darab. A gerincoszlop fölött a könyökkel egy vonalban egy ép ruhadísz fekszik egy másik darab töredékei között. A jobb meden-

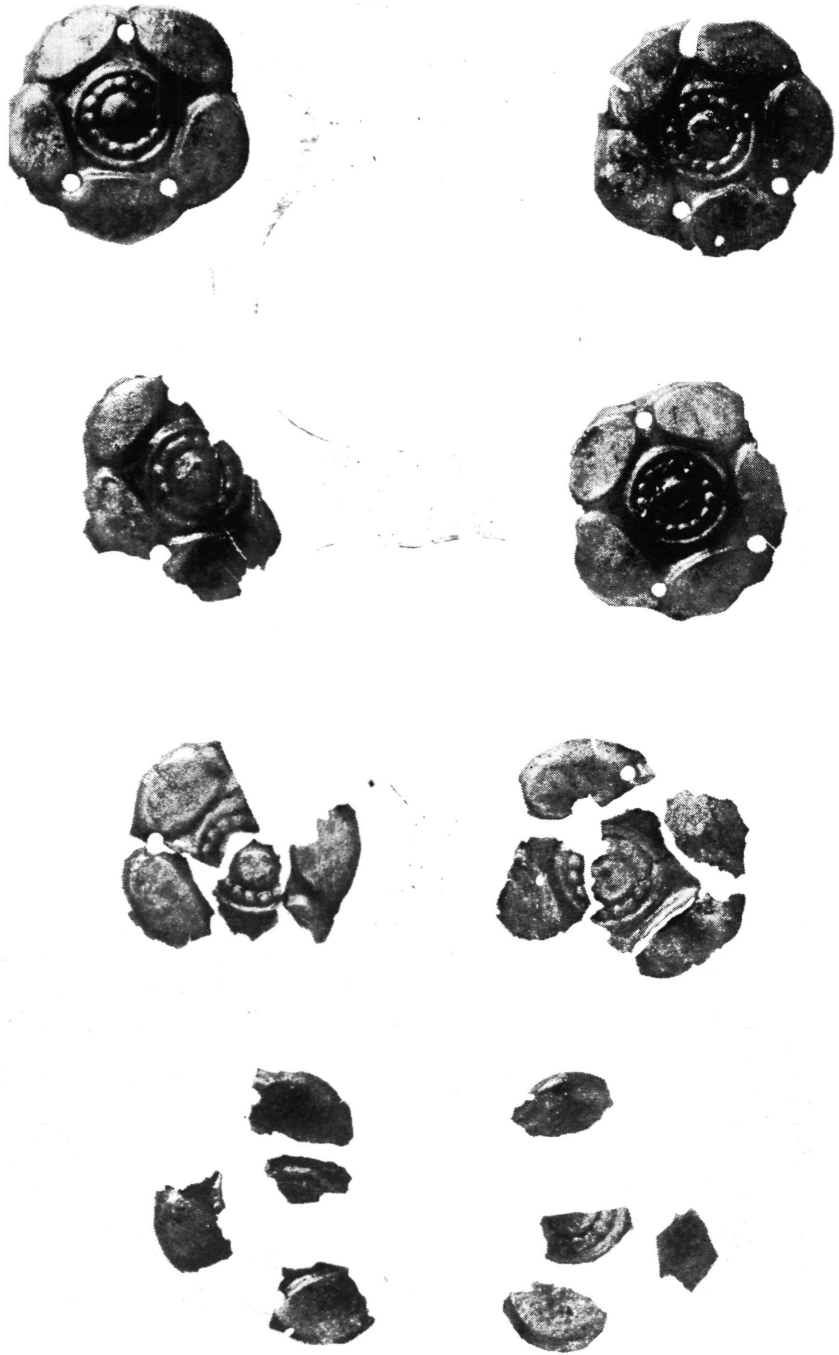
15. kép. 15. sír
Illustration 15 Grave 15

16. kép. 15. sír
Illustration 16 Grave 15

III. tábla - Table III

IV. tábla - Table IV

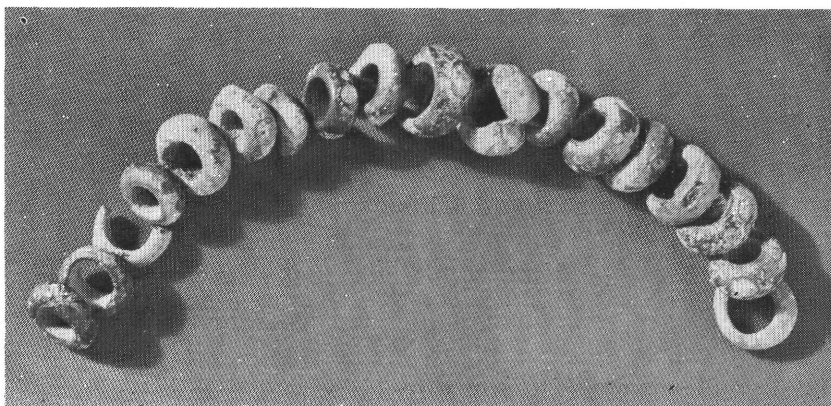
cében egy épet találtunk. Összesen tehát 8 db korongocska, ezek közül a restaurálás után 3 db többé-kevésbé ép, 1 db-nak nagyrésze egyben van és 4 db-ot töredékeiből kellett összeállítani (IV. t.). Az ilyen préselt korongocskák Dienes István rekonstrukciója szerint a süveget, illetve a könnyű, köntösszerű ruha szegélyét díszítették.²⁵ A sírunkban talált ezüst lemezek is az orosházihoz hasonló viselethez tartozhattak. Eltérést jelent itt egyrészt az, hogy süvegdísz nem találtunk, másrészt a ruha nyakát vagy gallérját kétoldalt két-két korongocska díszítette, és a további díszek egy soros elrendezésben helyezkedtek el, valószínűleg a közepén záródó köntös valamelyik szárnyának szegélyén. 4. A jobb alkaron egyenes végű, nyitott bronz *karperec*, kerek átmetszetű; átm : 6,8; v : 0,3 cm (III. t. 2.). 5. A bal alkaron zárt állatfejes bronz *karperec*; átm : 7,0; ovális keresztmetszetének átm : 0,3x0,4 cm (III. t. 3.).

16. *sír* (18. kép). Feldúlt sír maradványai. Sem a sírgödör, sem a beásás foltját nem lehetett megfigyelni. Gyermekek csontváza; életkor: Inf. I.; mélység: 64 cm; tájolás: Ny–K kb. 283°. Az állkapocs, a jobb felkarcsont, a jobb fozslányok és a bal medence töredéke feküdt eredeti helyzetben; a bal felkarcsont a jobb combcsont helyén; a csontváz többi része hiányzik. Melléklet nélkül.

17. *sír* (19. kép). Feldúlt sír. Sem a sírgödör, sem a beásás foltját nem lehetett megfigyelni. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év; mélység: 70 cm; tájolás: Ny–K kb. 283°. Az alsó végtag csontjai feküdtek eredeti helyükön, a váz többi részét (a sír Ny-i felét) feldúlták. A medence helye fölött 40 cm mélységben heverték összedobálva a váz hiányosan visszatemetett maradványai. Melléklet nélkül.

18. *sír* (20. kép). A sírgödör foltján belül hasonló alakú, szabálytalan szélű folt mutatkozott: a beásás gödre. A sírgödör mélysége: 86; h : 187; sz : 61 cm; tájolása: Ny–K 278°. Nő csontváza; életkor: 20–25 év. A lábszár csontjai maradtak eredeti helyzetben. A feldúlt váznak csak néhány töredékét temették vissza a sírrablók. A sír K-i végében 65 cm mélyen másik bolygatott sírból származó vázcsontok: férfi combcsontjai voltak keresztbe téve; mellettük egy medencecsont. *Melléklet: 1.* Egyszerű, nyitott bronz *hajkarikának* kb. a tárgy felét kitevő töredéke, a sír közepén, bolygatott helyzetben; átm : 2,8; v : 0,15 cm (I. t. 13.).

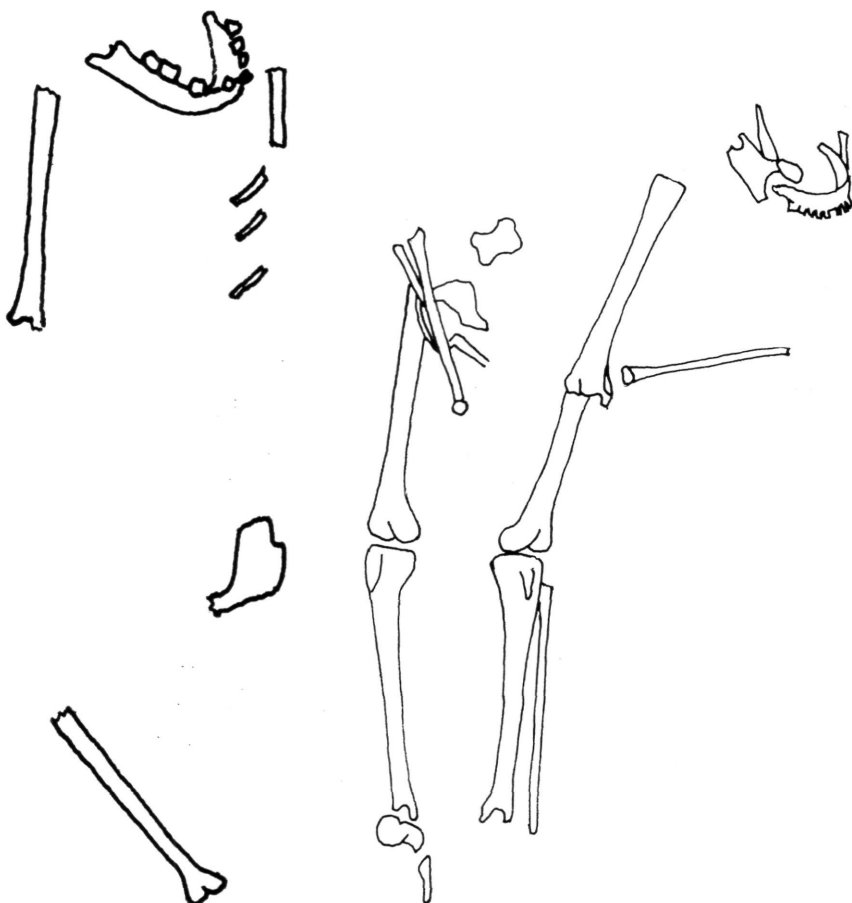
19. *sír* (21. kép). A sírgödör mélysége: 65; h : 187; sz : 56, 53, 40 cm; tájolása: Ny–K 279°. Nő csontváza; életkor: 50–55 év. A váz h : kb. 150 cm. Az alkarcsontok

17. kép. Gyöngysor a 15. sírból
Illustration 17 String of pearls from grave 15

a medencén egymáson keresztbe téve, felül a jobb oldali. A sír K-i végét rágcsáló állatok bolygatták meg, ezért hiányozhatnak a sírból a jobb lábszár és a lábak csontjai. A váz gyengébb részei elkorhadtak. *Melléklet: 1.* A medence felső szélénél, a bal alkarcsontok alatt a váz irányára merőlegesen hengeres csont *tűtartó*, töredékes felső végével D felé. Hosszában három repedés húzódik. Hátsó oldalán az aljából kiinduló repedés körül irdalás, a peremen kopásnyomok; h : 6,5; átm : 1,2x0,9 cm. Benne a rozsdától eléggé deformálódott *vastű*, eredetileg széles, lapos lehetett; feje kilátszik a tűtartó felső végén, hegye kb. 0,5 cm-rel beljebb van alsó szélétől; h : 5,3 cm. A tű kiszédését gyenge állapota miatt nem lehetett megkísérelni (22. kép).

Honfoglalás kori temetőink közül csak a hetényi (Chotín, Csehszlovákia) és az oroszvári (Rusovce, Csehszlovákia) temető anyagában találtunk csont tűtartókat. A hetényi 33. (83.) sírban fekvő nő bal medencéje mellett a váz hosszában elhelyezve került elő (h : 7,5; átm : 0,9 cm); a sír egyéb mellékletei: 2 db egyszerű hajkarika, 2

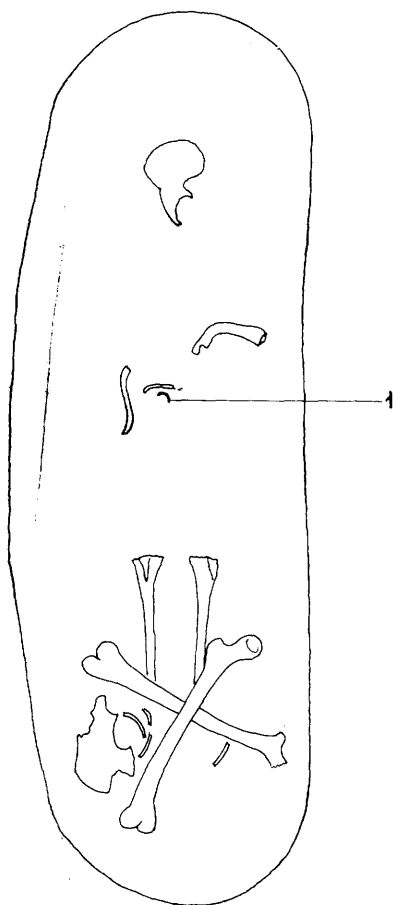
18. kép. 16. sír
Illustration 18 Grave 16

19. kép. 17. sír
Illustration 19 Grave 17

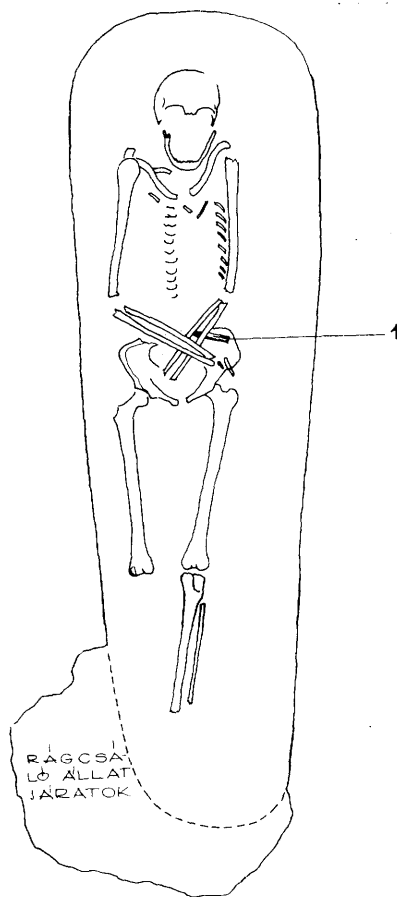
db bronz fülesgomb, 1 db szív alakú, áttört bronz veret.²⁶ A hetényi 37. (87.) női sír egyetlen melléklete volt, bal kézfejnél feküdt (h : 5,0; átm : 0,7 cm).²⁷ Az oroszvári temető 23. sírjában maturus korú nő bal mellkasának alsó részén, az 54. sírban maturus korú nő bal medencéjénél, mindkét sírban a váz irányában elhelyezve került elő, egyéb melléklet nélkül.²⁸

A felsorolt sírok adatai meglepő egyezésekről tanúskodnak.

Minden esetben a deréktájon baloldalt került elő a tűtartó. Az övre függesztve hordhatták, ennek nem mond ellent az sem, hogy az oroszvári 23. sírban a medencénél feljebb volt, hiszen a mellkas alsó része még az övtájéknak felel meg. Az övről függő helyzet rendszerint igazolható a tárgyaknak a váz irányában való elhelyezkedésével, a szabadkígyósi 19. sírban pedig akkor fordulhatott el, amikor a temetéskor az alkarokat keresztbe tették a hason.

20. kép. 18. sír
Illustration 20 Grave 18

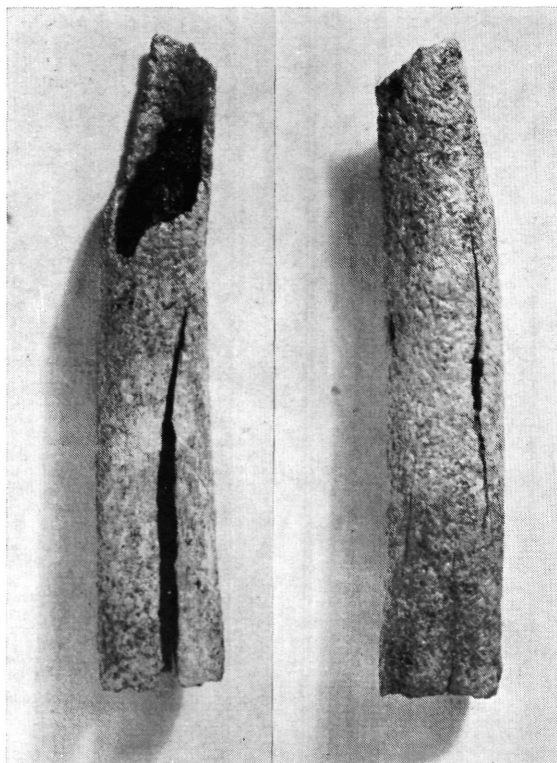
21. kép. 19. sír
Illustration 21 Grave 19

Úgy látszik, hogy a magyar nők általában bal oldalra akasztották tűtartójukat – az avarok inkább jobb oldalra.²⁹ A felfüggesztés módja viszont ugyanaz lehetett, mint az avaroknál: László Gyula rekonstrukciója szerint a tűt szalagba szúrták, ráhúzták a csonthengert, s a szalagot alul megbogozták, hogy a tok le ne essen; a szalagot rendszerint „készségkarika nélkül közvetlenül az övre fűzték”.³⁰ Bogozásra utalnak a szabadkígyósi tűtartó alsó peremének kopásnyomai is.

A honfoglalás kori tűtartók készítmódja egészen egyszerű volt, szemben az avarok gondosan faragott, esztergált tárgyaival.³¹ Kisebb háziállat lábszárcsontjából vághattak le megfelelő hosszúságú darabot; az általunk ismert példányok szabálytalan végei és a szabadkígyósi repedései arra utalnak, hogy ez a művelet igen egyszerűen, késsel vagy a csont kettétörésével ment végbe. Az eddig talált tűtartókat nem díszítették.

Fából készült tűtartókat is használhattak a honfoglaló magyarok: a magukban előkerült tűk erről tanúskodnak. Azonban tűt éppolyan ritkán helyeztek az elhunyt nők sírjába,³² mint csont tűtartót.

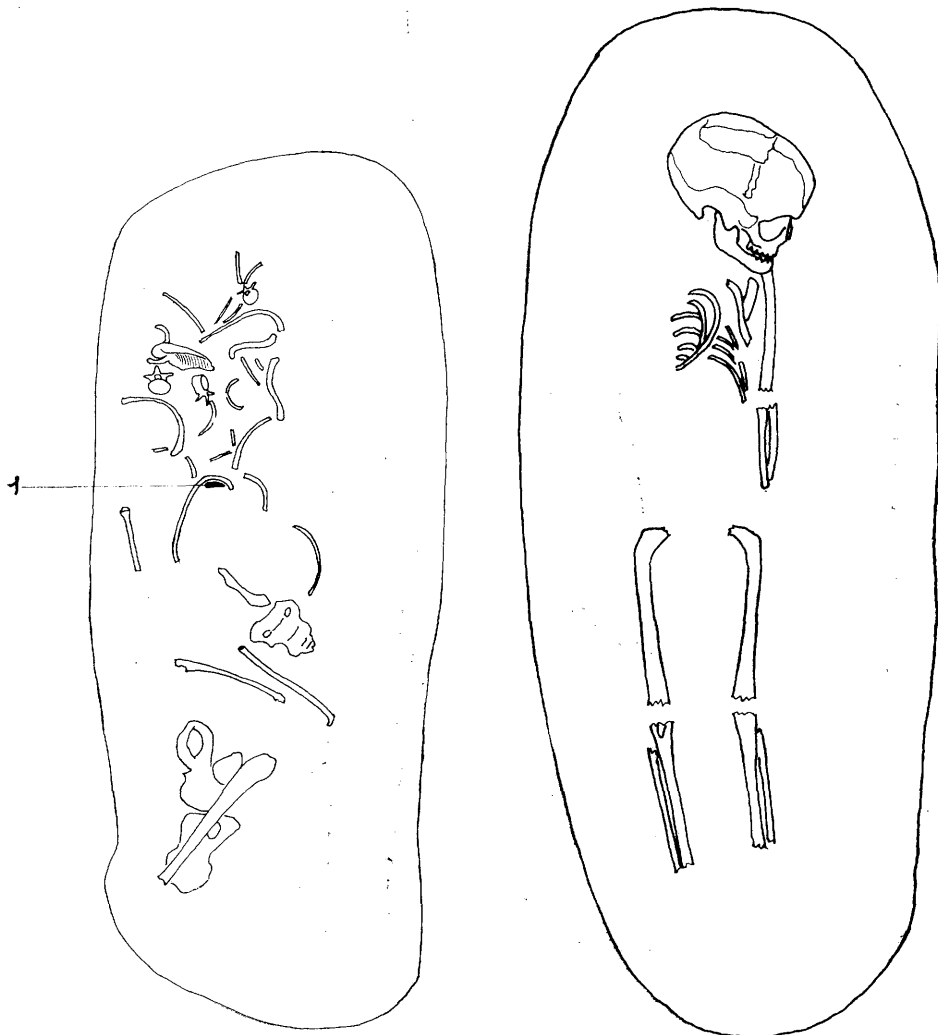
Mégis, a ritkaság ellenére a tűtartók kifejezetten szegény temetkezések tárgyai: az öt ismertetett sír közül négyben semmilyen más melléklet nem volt. Ez a közös vonás még nagyobb hangsúlyt kap, ha arra gondolunk, hogy az oroszári 23. és 54.,

22. kép. Csont tűtartó a 19. sírből (két nézetben)
Illustration 22 Bone needle-case from grave 19 (2 views)

valamint a szabadkígyósi 19. sírban egyaránt maturus korú nő nyugodott, ugyanis az ilyen korú, 41–60 éves nők sírjai a honfoglaló köznép temetőiben mellékletekkel jobban ellátott, a leletfajtaik számában gazdagabb csoportot képeznek.³³ A tútartóval eltemetett nők következőképp családjukban valamilyen alárendelt szerepet tölthettek be, s a másvilági útra többnyire csak ezt a munkaeszközt kapták.

20. sír. Elpusztult sír. A sírgödör vagy a beásás É-i szélénél egy részletét lehetett csak megfigyelni. A sír valószínű területén egy alkarcsontot találtunk, 40 cm

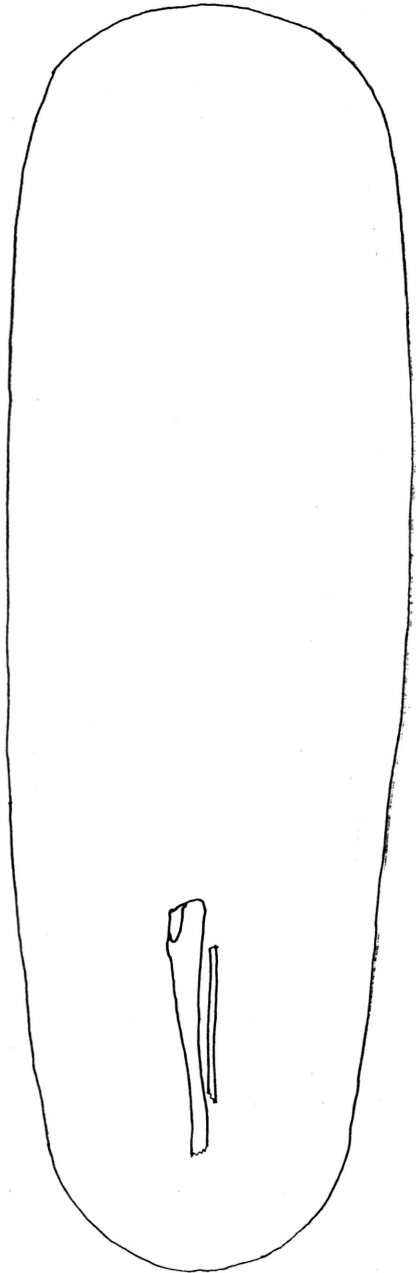

23. kép. 21. sír
Illustration 23 Grave 21

24. kép. 23. sír
Illustration 24 Grave 23

25. kép. 24. sír
Illustration 25 Grave 24

26. kép. 25. sír
Illustration 26 Grave 25

mélyen, ettől 70 cm-re D-re egy férfi bal medencéjét, 60 cm mélységben. Mindkét csont rossz állapotban volt. Melléklet nélkül.

21. *sír* (23. kép). A beásás gödrével kibővült sírgödör mélysége: 75; h : 203; sz : 74, 81, 70 cm; tájolása: Ny–K 297°. A gödör alakjának szabálytalanságaiból ítélve K felől áshattak rá a sírra, és a sírgödör falát valamelyik hosszanti oldalon elbontva tovább bővítették a beásást. Férfi csontváza; életkor: 35–40 év. A csontvázat teljesen feldúlták és hiányosan temették vissza a gödör D-i felébe. *Melléklet: 1.* A gödör közepe táján deltoid alakú vas *nyílcsúcs* két töredéke, bolygatott helyzetben. A pengéből származó darab h : 2,8; sz : 2,5 cm; a túske töredékének h : 2,7; sz : 1,5 (II. t. 12.).

22. *sír*. Kisgyermek (Inf. I.) csontvázának rendszertelenül egy halomba dobált töredékei; mélység: 55 cm. Melléklet nélkül.

23. *sír* (24. kép). A sírgödör mélysége: 50; h : 132; sz : 47, 52, 42 cm; tájolása: Ny–K 292°. Gyermek csontváza; életkor: Inf. I. A váz h : kb. 100 cm. A jobb kar csontjait és a medencéket rágcsálók túrhatták ki a sírből. Melléklet nélkül.

24. *sír* (25. kép). Bolygatott. Sem a sírgödör, sem a beásás faltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 30–35 év; mélység: 65 cm; tájolása: Ny–K 290°. A medencék és az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyzetben, a váz felső részének csontjai ezek fölött hevertek összedobálva, 45 cm mélyen. A koponya (állkapocs nélkül) eredeti helyéhez közel feküdt bolygatottan, alapjára állítva, arccal Ny felé. Melléklet nélkül.

25. *sír* (26. kép). Bolygatott. Az ovális sírgödör mélysége: 88; h : 167; sz : 50, 53, 43 cm; tájolása: Ny–K 280°. Nő csontváza; életkor: 40–60 év. Eredeti helyükön pusztán a bal lábszárcsontok feküdtek, a sír felső rétegéből került elő az egyik alkarcsont, a váz többi részét a sírrablók nem temették vissza. Melléklet nélkül.

A 26. (I.) és 27. (II.) sz. sírok leírását az ásató függelékben adja közre.

A temető területén szórványként előkerült leletek: 1962-ben – bronzból öntött, hármas osztású szíjelosztó *függesztőkarika*,³⁴ ovális áttörésekkel; átm : 2,8; v : 0,2 cm (I. t. 14.); 1968-ban – bordás talpú *kengyel* töredékei.

A temető kiterjedése

A temető a homokdomb tetejének déli felén, a terep legmagasabb része alatt terült el. A leletmentő ásatások során az 1. és a 2. sírral – és valószínűleg a velük egy sorban levő 26. és 27. sírral is – elértük a temető nyugati szélét. A homokbánya északnyugati végében nem kerültek elő sírok: ezen a részen a feltárással már egészen közel érhattünk a temető északi széléhez. A terep lejtése dél és kelet felé arra mutat, hogy ez irányokban is csak viszonylag keskeny feltáratlan sáv húzódhat. Kelet felé a legbizonytalanabb becsléni a temető kiterjedését: kétségtelen, hogy a 11. sír egy feltáratlan sorhoz tartozik, és ezen kívül még legfeljebb két sor temetkezéssel számolhatunk (ezek a feltételezett sírok a rétegonalak szerint nem lehetnek hosszabbak a homokbánya jelenleg ismert észak–déli kiterjedésénél).

Valószínű, hogy a temető sírjai szabályos, kissé ívelt észak–déli sorokban helyezkedtek el. Hat sor részletei kerültek feltárássra. Ezek nyugatról kelet felé haladva a következők:

I. sor: 1., 2., 26., 27. sír.

II. sor: 8., 3., 24. sír.

III. sor: 5., 4., 22., 23. sír.

IV. sor: 14., 6., 7., 19., 20., 21. sír.

V. sor: 16., 17., 18., 9., 10., 12., 13., 15., 25. sír. A sor nagyobb részlete, legalább a fele ismert összefüggően.

VI. sor: 11. sír.

Egy-egy sorban 12–16 sírral számolhatunk. Maximálisan 8 sort feltételezve 100–130 sírt kapnánk, de úgy véljük, helyesebb, ha a tényezők bizonytalansága miatt, nagyobb hibahatárok között 90–140 sírra becsüljük a temető eredeti nagyságát. Temetőnk a honfoglalás kori köznépi temetőknek abba a nagyságrendi csoportjába sorolható, melyet az Alföldön a szentes–szentlászlói (112 sír)³⁵ és a nádudvar–töröklaponyagi (90–100 sír),³⁶ a Dunántúlon pedig a sárbogárdi temető (100 sír)³⁷ képviseli.

A 27 feltárt sír a temető 20–30%-át jelenti. A sírok egymástól való átlagos távolsága alapján a homokbánya által határolt területen 40–45 elpusztult sírral számolhatunk: ez a temető 30–45%-a. Feltáratlanul maradhatott a temető 25–50%-a.

Régészeti elemzés és keletkezés

Mielőtt bármilyen megállapítást tennénk, meg kell jegyeznünk, hogy a temető ilyen kis töredékéből csak igen korlátozott mértékben vonhatunk le következtetéseket. A feltárt temető rész nagyfokú bolygatottsága egyes kérdésekben még tovább csökkenti a következtetések értékét. Egyáltalán nem, vagy csak laza feltevésekre utalva vizsgálhatjuk a tárgyi anyagban rejlő törvényszerűségeket, akár területi, akár más szempontú eloszlás viszonylatában. A temető pontos rendszerét nem rajzolhatjuk meg. A keletkezést valamivel nagyobb valószínűséggel kísérhetjük meg, mert a feltárt sírok a temető több pontjáról származnak; ebben a kérdésben a részleges feltártságnál szinte nagyobb akadályt jelentenek a sírrablások okozta hiányosságok a leletegyüttesben. A temető belső kronológiájának felvázolására nem nyílik lehetőség. Itt kell megjegyeznünk, hogy a sírrablások, valamint a homokbánya pusztításai miatt az esetleges későbbi feltárásokkal nem növekedne egyenes arányban a megállapítások valószínűsége.

Ezen megfontolások értelmében csupán az alábbi vizsgálatokra nyílt mód.

1. *A sírok mélysége.* 25 sír adatát használhattuk fel (1. táblázat). A gyermek és a felnőtt sírok átlagos mélysége között csekély különbség van, bár itt is tendenciaként tapasztalható, hogy a gyermekeket általában kevésbé mélyre temetik.

2. *A sírok tájolása.* A bolygatások miatt csupán 21 temetkezés tájolását figyelhettük meg, ezek közül 14 sírnál tájolhattuk a sírgödört, a többi esetben csak a váz irányítását mérhettük (2. táblázat).

A tájolás Ny–K és ÉNy–DK közt ingadozik. Csekély eltérések tapasztalhatók, ez a népszerűségi homogen voltára utalhat. Hibalehetőséget jelent a temető töredékessége és a bolygatottság okozta mérési bizonytalanságok. Az esetek zömében (11) a tájolás 270–280°.³⁸ A nőknél az adatok 278–282° közt sűrűsödnek (5 eset), ez a jelenség a kis esetszám miatt látszólagos is lehet. Az eltérések területi eloszlása egyenletesnek látszik.

3. *A fegyverzet, ló és lószerszám eltemetése.*

a) A két férfi sírban (9. és 21.) talált 1–1 nyílhegy képviseli a fegyvereket a temetőben. Egy 1962-ben elpusztult sírban tegez lehetett: szörvány tegezfűggesztő karrát gyűjtöttünk be. A fegyveres és fegyver nélküli férfi temetkezések aránya 1:6.³⁹

1. táblázat

Nem	Esetszám (N)	A sírmély- ségek átlaga ($\bar{x}$)	Az adatok terjedelme ($V_{\min}$ - $V_{\max}$)
Férfiak	11	77 cm	60– 95 cm
Nők	8	92 cm	65–115 cm
Felnőttek összesen	19	83 cm	60–115 cm
Gyermekek	6	68 cm	50– 96 cm
Összesen	25	80 cm	50–115 cm

2. táblázat

Nem	Esetszám	A tájolás ingadozása
Férfiak	10	275°–297°
Nők	7	278°–292°
Gyermekek	4	270°–292°

b) Két sírból csak lószerszám (3. és 9. sír), két sírből lócsontok (5. és 14. sír) és egy sírből (27.) lócsontok lószerszámmal együtt kerültek elő. Az elpusztult területen is lehetett néhány lovassír. A lovastemetkezésekben a sír lábvégehez (5. és 14. sír) vagy a halott lábaira (27. sír) helyezhették a lovat. Mind az utóbbi temetési forma, mind a lószerszamos temetkezés ugor eredetű lehet.⁴⁰

4. A temető keltezése.

A temető keltezésére vonatkozólag általánosságban támpontot jelent az S-végű hajkarikák hiánya, tehát a X. sz. utolsó harmadában fejezhették be itt a temetkezést.⁴¹

Jól keltezhető a 15. sír, megásásának idejére jellemző a leletegyüttes, hiszen ezek a viseleti tárgyak legfeljebb néhány éve tartozhattak a 11–13 éves leány ruházati felszereléséhez. A sodrott nyakperec és a zárt állatfejes karperec a X. sz. utolsó harmadában megjelenő tárgy, a pasztagyöngyök viszont a X. sz. végén – XI. sz. elején megszűnnek köznépi temetőinkben.⁴² Mindezek egybevetésével – figyelembe véve az S-végű hajkarikák hiányát is – a 15. sírt a 970-es évekre keltezzük.

Az 1. sír annak ellenére, hogy elpusztult, teljes leletegyüttesnek tekinthető, és így kronológiailag is értékelhető. Az egyszerű hajkarika megléte miatt a 15. sírnál valamivel korábbinak tűnik, azonban az átmeneti jellegű pödrött végű karperec ezt a sírt is a X. sz. második felére keltezi. Lehet, hogy a korkülönbség látszatát az eltemet-

tek halálozási kora közti kb. 15 év különbség okozza. Az eltemetés idejét a 950–970-es években határozhatjuk meg.

A sírablók által ugyancsak megkímélt 19. sír esetében talán megkockáztathatunk egy kronológiai feltevést. A csont tűtartóhoz párhuzamként szolgáló hetényi és oroszvári tárgyak olyan sírokból kerültek elő, amelyek a X. sz. közepénél későbbi temetőrészbe tartoztak,⁴³ ezért ezt a sírt is a X. sz. második felére keltezzük.

Mindezekkel szemben kétségtelen tény, hogy a X. sz. első kétharmadában divatos egyszerű hajkarikák⁴⁴ mind az 1., mind a 15. sír környékén megtalálhatók voltak: a 2., 5., 9. és 18. sírban.

A 26. sír bordázott pántgyűrűje⁴⁵ és a 27. sír vállas kengyele⁴⁶ arra mutat, hogy a temetőnek ezen a részén is voltak a X. sz. második felére keltezhető sírok.

A temető felső időhatárát mindezek alapján 970–990 között határozzuk meg.

A temetkezés kezdetét az adatok hiányossága miatt nem tudjuk pontosan megállapítani. A temetőre jellemző késői leletek rövidebb használati időre utalnak. Ez azonban másfél–két generációnál rövidebb nem lehetett, mert legalább ennyi idő kellett a korabeli, viszonylag kis közösségek temetőinek egyenletes benépesülésére. A temető alsó időhatára tehát 900–930 közé tehető. Ezek szerint egy 60–90 évig (2–3 nemzedéken át) fennálló település volt a környéken a X. században.

A temető általános régészeti képe arra mutat, hogy a temető népessége a honfoglaló magyar köznép gazdagabb rétegéhez tartozott.

A temető népessége

A X–XI. sz.-i temetőkkal végzett minden demográfiai jellegű vizsgálathoz azok a kutatások szolgálnak alapul, amelyeket a teljesen vagy nagyrészt feltárt, reprezentatív sorozatokkal végeztek. E kutatások eredményeiként ismerjük a korabeli magyarországi halandóság fő törvényszerűségeit és jellemző adatait.⁴⁷ A szabadkígyósi temető nemre és életkorra vonatkozó adataiból csak torz demográfiai képet rajzolhatnánk. Nyilvánvaló, hogy a temető csak akkor közelíthetné meg a szabályszerű képet, ha nagyobb összefüggő része lenne feltárva. Az alábbiakban ismertetjük demográfiai megfigyeléseinket és az ezekkel kapcsolatos régészeti és történeti problémákat.

1. A gyermekek és felnőttek aránya.

A 22⁰/₀-os gyermek-arány messze alatta marad az Árpád-kori 40⁰/₀-os átlagnak:⁴⁸ ez elsősorban a csecsemő sírok teljes hiányával magyarázható. A csecsemőhalandóság ismeretében korrekciót hajthatunk végre. A X–XII. sz.-i halandósági tábla 20⁰/₀-os csecsemőhalandóságával⁴⁹ számolva 7 egyénnel (0–1 éves korú gyermekhalottal) kell kiegészítenünk a sorozatot. Az átlagos gyermek–felnőtt arány (40:60) elérése érdekében ezt a számot még 1 gyermekkel kell növelnünk, így 35 egyént kapunk. A demográfiai törvényszerűségek szerint 21 felnőtt halotthoz legalább 14 gyermeknek (és ezen belül 7 csecsemőnek) kellett tartoznia. Az V. sor egybefüggően ismert részében a gyermekek és felnőttek aránya 4:5, ez azt jelenti, hogy a kora Árpád-kori átlagos arány valóban megjelent a temetőben. Többféle válasz lehetséges arra a kérdésre, hogy miért nincsenek a feltárt anyagban csecsemő sírok:⁵⁰

a) A csecsemő sírokat az ásatás véletlenül elkerülte, illetve azok a homokbánya által elpusztított területen feküdtek. b) Mivel a gyermekeket általában kisebb mélységbe temették,⁵¹ a hiányzó sírok a talaj eróziója vagy a mezőgazdasági művelés kö-

vetkeztében pusztultak el. c) A csecsemők egyáltalán nem kerültek a temetőbe, hanem külön temetkezési helyen nyugszanak, vagy eredetileg a talaj felszínére helyezték őket.

A temető ismert részén semmiféle csoportosulás nem fedezhető fel nemek vagy életkorok szerint. Következésképp olyasféle véletlent valószínűtlennek tartunk, hogy a temető elpusztult vagy feltáratlan részén sűrűsödtek volna a gyermek sírok. A felnőtt és a gyermek sírok átlagos mélysége közti különbség (1. táblázat) még nem jelenti azt, hogy gyermek sírok kikopásával kellene számolnunk, mert az előkerült sírok mind a ténylegesen veszélyeztetett réteg alatt voltak, és bolygatottságukat nem a földművelés okozta. Fontos adat, hogy a 14. sírban egy lóláb 25 cm mélyen in situ került elő. Ha ezt az adatot nem is vetíthetjük ki az egész homokdomb területére, annyi bizonyosnak látszik, hogy csecsemő sírok nemcsak az 50 cm-nél mélyebb rétegekben, de a „második ásónyomban” sem voltak, és legfeljebb az „első ásónyom” szántóföldi műveléssel bolygatott rétegében (0–30 cm mélyen) tételvezethetjük fel egykori meglétüket. A sírok közötti nagyobb szabad területeket úgy is magyarázhatjuk, hogy onnan koptak ki a talaj legfelső rétegébe temetett csecsemők sírjai. Bizonyos, hogy az etnikai csoportonként változó temetkezési szokások szerint egyes vidékeken a csecsemőket (talán elsősorban az újszülött korban meghaltakat) a népességtől külön temették el.⁵² Előfordulhatott a gyermekkivevés szokása is. Ezekre a régészetileg igen csekély reménnyel megfogható kérdésekre azonban további gondos kutatással lassanként fény derülhet, különösen abban a szerencsés esetben, ha hosszú ideje művelés alá nem vett területen adódik alkalom temető feltáráására.

A szabadkígyósi temető népességéről annyit állapíthatunk meg, hogy a csecsemőket a felnőttektől eltérő módon temethették el. Ez vagy abban nyilvánult meg, hogy igen sekély sírokat ástak számukra, vagy abban, hogy a talaj felszínére helyezték, vagy egészen külön helyre temették őket. A jó feltártságú X–XI. sz.-i köznépi temetők az első feltevést valószínűsítik: a talaj kopási tényezők és a sírmélység ismeretében rendszerint korrekciót lehet végrehajtani az átlagnál kisebb gyermekarányon.⁵³

2. *A férfiak és nők aránya* 57:43⁰/₀. A férfi halottak nagyobb arányából nem lehet valamiféle férfi többletre következtetni.⁵⁴ Ezt a torzulást a részleges feltártság, a kevés eset okozza. Bár a X–XI. sz.-i teljesen feltárt temetőkben a két nem aránya sohasem egyenlő, az egyes esetekben a férfiak „javára” tapasztalható eltolódásnak egyedi társadalmi vagy népesedési okai lehettek.⁵⁵ A magasabb női halandóság miatt tulajdonképpen minden középkori temetőben nőtöbbletnek kéne lennie, ha más tényezők nem játszottak volna közre egy temető benépesülésében.⁵⁶

3. *A halálozások korösszetétele.* A csecsemő halottak hiányáról már beszéltünk. A viszonylag kis esetszám miatt most csak a felnőtteket és a két nemet együtt vizsgáljuk. Még így is feltűnő, hogy 15–20 év, valamint 30–40 év között a szabályos halandósági táblát tekintve milyen nagy hiányok vannak a sorozatban, és a halálozások száma 45 éves kortól esik gyorsan, holott éppen ekkor, különösen 50–55 év között kellene elérnie a legmagasabb pontot.⁵⁷ Az egyes korcsoportok hiányából csak azt az egy következtetést vonhatjuk le, hogy az ilyen korban meghaltaknak a halandósági törvényszerűségek által meghatározott arányban a temető elpusztult, illetve feltáratlan részén kellett lenniük.

4. *A népesség száma.*

A temetőt használó népesség lélekszámának megállapításához szükséges adatok: a halottak száma, a temetkezések időtartama és a születéskor várható átlagos élet-

tartam.⁵⁸ A vizsgált temetőben az átlagos élettartam értékét nem ismerjük, azonban helyette felhasználhatjuk a kora Árpád-kori halandósági tábla megfelelő adatát: 28,7 év.⁵⁹ A továbbiakban ezt a mutatót 30 évre kerekítve használjuk (3. táblázat).

3. táblázat

A temető használati ideje	A népesség száma a temető nagyságának különböző becslése szerint		
	A: eltemetett: egyének száma		
	90	115	140
	A népesség száma		
60	45	58	70
70	39	49	60
80	34	43	53
90	30	38	47

A keltezés és a temető nagyság becslésének közepes megoldásait tekintve 34–60, illetőleg 38–58 főre tehetjük az egy időpontban élő lakosság számát.⁶⁰ A táblázatból is látható nagy hibahatárok miatt arra már nincsen lehetőség, hogy a népességet időbeli alakulásában is vizsgáljuk, és meghatározzuk a népességszámot külön a temető megnyitásokor és külön elhagyásokor. A fenti becslés azonban a település nagyságát megfelelően érzékelteti. Ahhoz is támpontot nyújt, hogy az együtt élő családok számát megközelítőleg megállapítsuk. A biológiai szempontból összetett, társadalmi értelemben vett család⁶¹ nagyságát Éry-Kralovánszky után 7 főnek számítva⁶² a családok (háztartások) számát 5–8-ra becsülhetjük.

Az így kapott adat megegyezik a temető sorainak feltételezhető számával. A soros temetkezés – a temető rendszerének egyetlen felismerhető vonása – egyébként is az együtt temetettek szorosabb összetartozására utal. Feltételezzük, hogy egy-egy sorba egy-egy család temetkezett.⁶³ A temető késői sírjai nem alkotnak külön területi csoportot, egyszerű hajkarikák és X. sz. végi tárgyak több sorban is előfordulnak – az egyes sorokba tehát folyamatosan, a temető egész használati ideje alatt temetkezettek. Természetesen elképzelhető, hogy a családok osztódása vagy töredék családok összeolvadása miatt voltak a többinél rövidebb vagy hosszabb ideig használt sorok is.

A temető kirablása

21 sír, a feltárt sírok 80%-a kirabolt. Ugyanez lehetett a helyzet a temető elpusztult és feltáratlan részén is. A sírablások kétségtelenül korabeliek, akkor történtek, amikor még jól látszódtak a sírhantok és a sírok jelzései.

A sírgödör, illetve a beásás feltűrt 11 sír esetében figyelhettük meg. Megfigyeléseink nyomán a következő megállapításokat tehetjük. 1. Az esetek túlnyomó részében pontosan ráástak a sírra (9 eset). Ebből 5 alkalommal magát a sírgödört bontották ki (2., 8., 11., 12. és 25. sír); 1 sírnál nagyjából meghagyták a sírgödör eredeti alakját, de kibővítették azt (21. sír); 1 esetben a beásás a sír egyik hosszanti oldalát

hagyta épen (3. sír); 2 sír esetében pedig azt tapasztaltuk, hogy a síron belül a sírral megegyező alakú gödröt ástak a sírrablók, így tulajdonképpen egy keskeny sáv körben a sír szélénél bolygatatlan maradt (10. és 18. sír). 2. Az is előfordult, hogy nehezebben találták meg a sírt: a 4. sírra ferdén ástak rá egy ovális gödröt, majd a csontvázat megtalálva a megfelelő irányban bővítették azt; a 9. sírhoz a fej felől külön kis kerek gödörből kezdtek beásni, a sír területére érve a vázcsontokat követve rabolták ki a sírt, de a sírgödör szélét ezzel már nem rongálták meg. Az utóbbi két esetben valószínű, hogy a sírhant már kezdett elkopni és nem pontosan jelölte az alatta levő gödör helyét, következésképpen ez a két sír a temető első generációjához tartozhatott.

A sírok kirablása csak 6 alkalommal jelentett egyet a teljes feldúlással. A sírrablók „biztosra mentek”. A bolygatott sírok 66⁰/₀-ában a rablás csak a váz felső részére irányult, ahol ezüst- és bronztárgyakat (nyakperecek, karperecek, veretek, fűgők, gyűrűk stb.) vagy gyöngyöket találhattak, de a jelentéktelen értékű bronz hajkarikákat és a rozsdásodás miatt hasznavehetetlen vastárgyakat a sírokban hagyták. A bolygatatlan sírok véletlenül maradhattak épen, talán a szomszédos sírokból rájuk kerülő föld védte meg őket.

A temető kirablása után a következő módon temették vissza a csontokat. A koponya az esetek felében hiányzott, mégsem gondolhatunk rituális koponyarablásra. Egyrészt a bolygatott vázrészekből is 9 esetben alig valamit vagy semmit sem temettek vissza, másrészt előfordulnak idegen csontvázak részei, koponyák is. Nem fordítottak nagy gondot a csontok hiánytalan összeszedésére, általában egy-két külön kupacba dobálták vissza a váz feldúlt részeit. Csak két alkalommal találtuk a sír egész területén elszórva a vázcsontokat.

A sírrablásokat nem alkalomszerűen, hanem szervezett formában hajthatták végre, közvetlenül a temetkezé neptesség elköltözése után.⁶⁴

A település és a temető megszűnésének közvetlen okára nincs ugyan adatunk, de utalunk arra, hogy ez Géza fejedelemnek áttelepítésekkel is járó, államszervező tevékenysége idején⁶⁵ történt.

JEGYZETEK

1. Két lócsontot találtunk: egy jobb oldali előzáfogat és egy jobb oldali csüdcsonatot. Dr. Bökönyi Sándor szíves meghatározását ezúton is köszönöm.

2. Itt mondok köszönetet dr. Dienes Istvánnak, aki mind az ásátás, mind a feldolgozás során értékes tanácsaival segített, dr. Kovács Lászlónak, aki az 1965. évi ásátás alatt munkatársam volt, dr. Bálint Csanádnak, aki 1968. évi feltárásával járult hozzá e munkához. Köszönöm az embertani feldolgozást végző Lotterhof Editnek, hogy nem- és életkor-meghatározásait felhasználhattam és dr. Nemeskéri Jánosnak, hogy demográfiai és módszertani kérdésekben segítséget nyújtott. Végül köszönöm Koppány Tiborné és Susits László fáradozását, akik a rajzokat, ill. a tárgyak fényképeit készítették.

3. *László Gy.*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 152–153. – Továbbiakban: *László 1944.* (A felhasznált irodalom hivatkozási módja az alábbiakban mindenütt ehhez hasonló, a problematikus eseteket külön is jelöljük.)

4. Úgy tűnik, különböző számú csüngős veret díszíthette a női öltözéket (*Szöke B.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Bp. 1962 24., 73–75.; *Bakay K.*: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia 6–7. 1966. 71.). A szabadkígyósi 1. sírhoz hasonlóan 6 db-ot találtak Székesfehérvár–Demkőhegyen a 20. sírban (*Bakay 1966 49., 71., XXI. t. 12–16.*).

5. Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. Dolgozatok 1941. 169.
6. Mesterházy Károly szíves szóbeli közlése.
7. Szőke 1962. 37.; Bakay 1968. 68.
8. Bakson a XI. sz.-ra jellemző leletekkel együtt kerültek elő a kérdéses karperecek (Széll 1941. 169.); az ártánd–nagyfarkasdombi temető Mesterházy Károly ásatási beszámolója szerint XI. sz.-i (Az 1967. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1968. 52.).
9. Szőke 1962. 63.
10. A lovas, ill. a lószerszámos temetkezésekről I. László Gyula rendszerezését (László Gy.: A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 17. Bp. 1943. 46–57.), melyet Bálint Csanád tovább finomított és részletesen kidolgozott (doktori értekezésként készített munkájából eddig megjelent: *Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1969. 107–114.).
11. László Gy.: Adatok az avarság néprajzához. Arch. Ért. 1941. 191. – Honfoglalás kori párhuzama pl. Perbetén (*Dienes I.: A perbetei lelet.* Arch. Ért. 1959. 147., 151., 6. kép, XXIX. t. 15.). A tárgy történetéhez további adalék, hogy hasonló példányt tártunk fel Környén, XIII–XIV. sz.-i templom körüli temető egyik férfi sírjában, ugyancsak a jobb combsontnál (1967. évi ásatás, feldolgozás alatt).
12. Fejnél lekerekített, láb felé egyenletesen keskenyedő sírgödör: Orosháza–Pusztai Ignácné féle tanya, 3. sír (*Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza.* I. Szerk.: Nagy Gy. 1965. 148–150.; 10. ábra).
13. Solymossy S.: Ősi fejfaformák népünkénél. Ethn. 1930. 74–79. A kérdésre vonatkozó irodalom (Finsch, Gondatti, Kannisto, Karjalainen, Sirelius munkái) itt megtalálható. L. még *D. H. Анучин: Сани, ладья и кони, как принадлежности похоронного обряда. Труды Императорского Московского Археологического Общества.* 14. Москва 1890. 171–172.; *С. Руденко: Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска. Материалы по Этнографии России* II. 1914. 35–36.; G. Sztarcev szerint a hantik néha csak orr- és farvégét vágják le a kisebb méretű csónakoknak: *Г. Старцев: Остяки. Социально–этнографический очерк.* Ленинград 1928. 122. – A csónaknak temetkezésekhez való felhasználásánál kézenfekvő, hogy a halott másvilági utazásának eszközüül szolgál: *K. Birket–Smith: A kultúra ösvényei.* Bp. 1969. 281. – Az obi–ugor irodalomban való tájékozódásban Fodor István segítségét köszönöm.
14. *В. А. Могильников: Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас–Погор на Оби. Археология и Этнография Башкирии.* II. Москва 1959. 265.; a temető egyik csónakos sírjának rajza: *Dienes I.: Honfoglaló magyarok.* A kisvárdai vár története. Szerk.: *Éri I.* Kisvárdá, 1961. Mell. a 121. l. előtt; a temető 133. sírját közli: *Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről.* Arch. Ért. 1963. 109–110., 2. kép.
15. Solymossy 1930. 79–84.
16. *B. Zs. [Bátky Zs.]: Néprajzi Ért.* 1930. 157–158.; *И. Балашиа: О венгерских кладбищах.* Folia Ethn. 1949. 114. (Továbbiakban: *Balassa* 1949.) Újabban Nyárády Mihály foglalkozott a fejfák kérdésével, teljesen elveti Solymossy szellemes feltételezését. Néhány elgondolkoztató megjegyzése ellenére érvei nem elég meggyőzőek. Alábecsüli a hagyomány szerepét és Szűcs Sándor alább ismerttetendő adatait figyelembe se veszi (*Nyárády M.: A szatmárcsekei református temető fejfái.* Jósza András Múzeum Évkönyve. 1960. 211–214.).
17. Szűcs S.: Sárreíti pákásztemetkezések. Ethn. 1948. 72–77.; Szűcs S.: Pusztai krónika. Bp. 1946. 105.
18. Biharnagybajom Földláp nevű határ részén: Szűcs 1948. 76.
19. Szűcs 1948. 76.
20. Györffy I.: Nagykunsági krónika. 1955. 51–54.
21. Szűcs 1948. 77. – A XVIII. sz. második felében a Nagykunságon a halászat jogilag kötöttebb, szabályozottabb formát öltött (*Szilágyi M.: Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok 1966. 9–11.). Így tulajdonképpen még érthetőbb, hogy miért tűnt el lassanként a pákász mint különálló társadalmi elem.
22. *Dienes* 1963. 108–112.

23. Ha majd több régészeti adat gyűlik össze erről a kérdésről, eldől, hogy a néprajzi és a régészeti adatok elterjedése között látszólagos vagy valószínű összefüggés van: 1. a csónak alakú fejfák és a csónakba temetkezés adatai a Sárrét környékén és az ugyancsak mocsaras Nyírségben sűrűsödtek (*Balassa* 1949. térkép melléklet; *Szűcs* 1948.); 2. Orosháza és Szabadkigyós a Körösök és a Berettyó egykori nagy mocsaraitól délre fekszik, Orosháza már szárazabb területen, de Kigyós a Fehér Körös ártere és a Kondoros ér között, neve is vizes vidékre utal [*Kovalovszki J.*: Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: *Nagy Gy.* 1965. 175.; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 493–494. (Továbbiakban: *Györffy* 1963a.); *Kálmán B.*: A nevek világa. Bp. 1969. 140.].

24. A nyakperccnek egyes gyöngszemekkel való díszítése előfordul a kora Árpád-korban: *Szöke* 1962. 92.; pl. Székesfehérvár–Demkőhegy, 2. sír: *Bakay* 1966. 45., XVII. t. 1.

25. *Dienes* 1965. 145–149., 9. ábra.

26. *A. Točík*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Arch. Slovaca – Catalogi. III. Bratislava 1968. 29., 12. kép 3., XIX. t. 7–12. Az ásató publikációjában a sír 81. sz. alatt szerepel: *M. Dušek*: Kosrové pohrebište z X. a XI. stor. v Chotíne. Slov. Arch. 1955. 252., III. t. 59.

27. *Točík* 1968. 30., XIX. t. 13.; *Dušek* 1955. 253., III. t. 60.

28. A temető antropológiai feldolgozását Bottyán Olga végzi. Nem- és életkor-meghatározásáért, valamint az ásatósi dokumentáció alapján adott felvilágosításáért ezúton is köszönetet mondok. – Madárcsontból készült tűtartót említ még a régészeti kataszter Kiszombor–B. temető 271. sírjában (*Febér G.–Éry K.–Kralovánzsky A.*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok. II. Bp. 1962. 48.). Ez a sír azonban nem Árpád-kori, hanem germán, s anyagában nincs tűtartó (*Török Gy.*: A kiszombori germán temető helye népvándorlások emlékeink között. Dolgozatok 1936. 155.). A temető honfoglalás kori, 127. sírjában bronztű volt, bár a közlemény tűtartóról itt sem beszél (*Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. 21. Bp. 1937. 91., 30. j.). Bálint Cs. közlése szerint a 127. sírban másodlagosan felhasznált fibula töredéke volt, amelyet másfélszeresen felkunkorodó vége miatt varrótűnek nem használhattak (Móra F. Múz., Szeged, ltsz. 53.5.309.). A 269. (magyar) sírban „az áll alatt” volt egy gázlómadár lábszárcsontjából készült csont tárgy, amely nem tűtartó, hanem *Dienes István* értelmezése szerint talizmánként hordott csontocska (*I. Dienes*: Die Wurzeln der Glaubenswelt in der Kunst der landnehmenden Ungarn. XXIIe Congrès International d’Histoire de l’Art. Résumés. Bp. 1969. 12.; *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok hitvilágának kérdései. A VI. Alföldi Régészeti Ülésszak tézisei. Szeged, 1969. 6.). – Dormánd–Hanyipusztá–B. temető 1. sírjában hengeres, sima felületű csont tárgy, valószínűleg tűtartó került elő, 22–30 éves nő mellékleteként; a tárgy helyzete a sírban ismeretlen (*Szabó J. Gy.*: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. Az Egri Múzeum Évkönyve. 1963. 102–103., 116., 67. j.).

29. *László* 1941. 189. – A példaként megvizsgált alattányi avar temetőben mindkét oldalra helyezve előfordulnak tűtartók: a temető I. és II. csoportjában egyenlő arányban (2–2, ill. 3–3 sírban bal-, ill. jobboldalt), a III. csoportban, a késő avar kori sírokban gyakrabban található a bal oldalon (12 sír), mint a jobb oldalon (7 sír), 3 női és 1 gyermek sírban nem volt megállapítható, hogy melyik oldalon viselte az elhunyt a tűtartót (*I. Kovrig*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. Arch. Hung. 40. Bp. 1963. 10–60. 119, 146, 169, 179, 188.).

30. *László* 1941. 189–190., 2. kép.

31. *Erdélyi I.*: Az avarkori csontmegmunkálás néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1956. 46–47. – Az alattányi temető 35 tűtartója közül 10 db hengeres, díszítetlen. Ezek a temető különböző periódusaiban egyaránt előfordulnak (I. csoport: 2 db, II. csoport: 2 db, III. csoport: 6 db). E tekintetben nem érthetünk egyet Kovriggal, aki szerint ez a típus a kora avar sírokban gyakoribb, ugyanis az I. és II. csoportban olyan kevés eset áll rendelkezésünkre (4, ill. 6 tűtartó sír), hogy abból gyakoriságra következtetni nem lehet (*Kovrig* 1963. 119.).

32. Néhány bizonytalan adat szól vastűről melyeknél még arra is kell gondolni, hogy a földben gyorsan deformálódó és pusztuló tárgy a vasárral könnyen összetéveszthető: Csongrád–Vendelhalom, 4. sír (*Párducz M.–Tary L.*: A Csongrád–vendelhalmi honfoglaláskori lelet. Folia Arch. 1939. I. t. 10.); Ellend (II.)–Szilfai dűlő, 21. sír (*Dombay J.*: Árpád-kori temetők Baranyában. I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1961. 150.); Hódmezővásárhely–Tatársánc (*Febér–Éry*

Kralovánszky 1962. 41.); Lőrinci-Selypi puszta, 3. sír (*Könyöki A.*: Selypi leletek. Arch. Ért. 1892. 233., II. t. 14.).

33. *K. Éry K.*–*Kralovánszky A.*: A Székesfehérvár-környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. Alba Regia 2–3. 1963. 73–76., 2–4. ábra, 9–11. táblázat; *K. Éry K.*: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. Alba Regia 8–9. 1968. 100., 103., 130., 9. és 16. ábra.

34. *Dienes I.* ásatási megfigyelései szerint tegez felcsatolásánál volt szerepe (*Dienes I.*: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. Arch. Ért. 1964. 23.).

35. *Széll M.*: XI. századi temetők Szentes környékén. Folia Arch. 1941. 231–265.

36. *Mesterházy K.*: Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. 131–156.

37. *Éry* 1968.

38. Hasonló tájolási rendszer tapasztalható Hódmezővásárhely–Szakálháton (*Éry* 1968. 96., 3. ábra).

39. Lchet, hogy a temető teljes ismeretében ez az arány másképp alakulna. Nem is szándékozunk messzemenő következtetéseket levonni belőle, pusztán utalunk arra a becslésre, hogy 4–5 közendű szabad család tudott egy felszerelt harcost kiállítani (*Györffy Gy.*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: *Kovácsics J.* Bp. 1963. 46–47. – továbbiakban: *Györffy* 1963b.) A Tangazdaság homokbányájában 1962–1965 között a helybeliek kardot is találtak. Azt már nem lehetett kideríteni az elbeszélésből, hogy szablyáról vagy kétélű kardról volt-e szó.

40. *Bálint* 1969. 112–113.

41. *Kralovánszky A.*: Adatok az ún. s-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 1956. 212.; *Szőke* 1962. 87.

42. *Szőke* 1962. 52–53., 69–70., 92–93., 96.

43. *Dušek* 1955. 259.; *Febér–Éry–Kralovánszky* 1962. 64.

44. *Szőke* 1962. 35.

45. *Szőke* 1962. 63., 80., 96.

46. *Bakay K.*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs, 1965. 21.; *K. Bakay*: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. ASH 1967. 146.

47. *Acsádi Gy.*: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Tört. Stat. Évkönyv (1963–1964). 1965. 3–34.

48. *Acsádi* 1965. 14.

49. *Acsádi* 1965. 16–17., 19., 21.

50. A csecsemő sírok hiányával kapcsolatban *Bartucz L.* és *K. Éry K.* az avar kori temetők alacsony gyermek-arányával foglalkozó fejtegetései jelentettek útmutatást számunkra (*Bartucz L.*: Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelenségéhez. Acta Anthropologica. I. Acta Univ. Szegediensis, Pars Anthr. 1950. 9–11.; *K. Éry K.*: An Anthropological Study of the Late Avar Period Population of Ártánd. Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. 1967. 466–469.). – *Dienes I.* a nemzeti társadalomból visszamaradt szokásnak tartja, hogy a gyermekeket – a nemzetségnek önálló jogokkal még nem bíró tagjait – a közép-tereg nem temeti a felnőttek mellé a temetőbe. A köznépi temetőbe viszont általában bekerültek a gyermekek. (*Dienes I.*: Arch. Ért. 1964. 138.)

51. Erről a kérdésről l. *Acsádi* 1965. 11–12.

52. L. a keresztleetlen gyermekek fazékba temetésének szokását a palócoknál, melynek eredete talán az Árpád-korra nyúlik vissza (*Bartucz* 1950. 10.). Tudásunk szerint az Egeri Múzeum munkatársai ehhez a kérdéshez újabb történeti és régészeti bizonyítékokat szereztek (*Kovács B.* szíves szóbeli közlése). – Az avar korban a gyermekek egy részének esetleges külön temetéséről: *Éry* 1967. 469. Az avar kori temetők közt Bóly–Sziebert puszta A. temetőjének gyermekaránya igen valósnak számít (36%). Annál inkább érdekes, hogy a mintegy 60 m-re levő, különálló B. temető 16 feltárt sírja közül 12-ben gyermek nyugodott. (*Papp L.*: A bólyi avar kori temető. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1963. 163–193.) – Szakson (Tolna m.) X–XI. sz.-i temető részlete került elő: a 9 elpusztult és a 8 feltárt sír mindegyike gyermek temetkezés volt (*Mészáros Gy.*: A szakcsi X. századi temetőmaradvány. Arch. Ért. 1962. 206., 209.).

53. *Acsádi* 1965. 11.; *Éry* 1967. 466–467.

54. *Acsádi* 1965. 31.

55. A sárbogárdi temetőben a férfiak aránya nagyobb, halandóságuk – ritka jelenséggént – magasabb, mint a nőké. A halandóság eltérései itt a két nem különböző eredetével lehetnek kapcsolatban (*Éry* 1968. 111–113., 124–125., 131–132.). A nagyobb férfi-arányra viszont igen valószínű, bár nem kizárólagos magyarázat lehet a magasabb halandóság.

56. A nemek születési aránya, belső népmozgás, idegenben meghaltak és eltemetettek, az első leteleplülők demográfiai struktúrája stb.

57. *Acsádi* 1965. 18–23.

58. *Acsádi* 1965. 29–30.; *Nemeskéri J.–Kralovánszky A.*: Székesfehérvár becsült népessége a X–XI. századokban. Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerk.: *Kralovánszky A.* Székesfehérvár 1967. 132–133.

59. *Acsádi* 1965. 21., 23.

60. A szabadkígyósi temető a sárbogárdihoz (31–36 fő) és a nádudvarihoz (30–40 fő) hasonló lélekszámú, esetleg valamivel nagyobb településhez tartozott (*Éry* 1968. 113, 131.; *Mesterházy* 1968. 156.). Egyelőre nem tudjuk felmérni, hogy milyen arányban voltak az országban hasonló nagyságú települések. A XI. sz.-ből mindössze 18 falu háztartásainak számára van okleveles adatunk, ez az egykori településeknek kb. 0,5%-át jelenti (*Szabó I.*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp., 1966. 76–77, 79, 191.). Így érthető, hogy a csekély minta miatt az adatsor nagyon széthúzott, rossz megoszlású, átlagszámításra kevésbé alkalmas. A XI. sz.-i adatok 60%-a 6–20 háztartásszám (30–100 fő) közt van, s az adatsornak ez a része elég jól egyeztethető a temetőfeltárásokból nyert népességszámmal (*Szabó* 1966. 72–75.). A szabadkígyósihoz hasonló nagyságú települések a nagyságrendi sor alsó határához közel helyezkednek el, valószínűleg távolabb az átlagtól. *Szabó István* kiváló munkájában arra a következtetésre jut, hogy az átlagos település nagyság 30–40 háztartás között lehetett (150–200 fő). Az egészen kis településeket jelentő temetők miatt számunkra ez soknak tűnik, azonban valószínűbb átlagot jelenleg nem tudnánk javasolni. Csak egész sor további teljes temetőfeltárás és a mainál intenzívebb településkutatás után lehet majd pontosan kiszámítani a X–XI. sz.-i Magyarországra jellemző átlagos település nagyságot.

61. *Nemeskéri–Kralovánszky* 1967. 133–134. – Temető régészeti vizsgálatánál a családnek mint társadalmi, nem mint biológiai egységnek kell szerepelnie.

62. *K. Éry K.–Kralovánszky A.*: Magyarország kora Árpád-kori lakossága létszámának rekonstrukciója. Kézirat a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában. 1963. – A 7 főnek vett családnagyságot nem a publikálatlan eredeti műből idézzük, hanem: *Nemeskéri–Kralovánszky* 1967. 134. és *Éry* 1968. 113. helyről.

63. A sorok becsült nagysága (12–16 sír) szintén igazolja feltevésünket. Egy család egy nemzedékére ugyanis így 5–8 fő jutna. – Utalunk itt *Mesterházy K.* a köznépi temetők rendszerével kapcsolatos kutatásaira. Nem érthetünk vele egyet abban, hogy a nádudvár-törökloponyagi temető sorai nagycsaládok temetkezési helyei (*Mesterházy* 1968. 149–156.). Véleményünk szerint a biológiai kiscsaládokra épülő háztartásokról van szó. Az I. sorban 10, a II. sorban 13, a III. sorban 10 sírt tártak fel. Ezekben a sorokban azonban olyan kevés gyermek van (külön gyermek-sírcsoport volt a temetőben!), hogy legalább a kora Árpád-kori 40%-os átlagos gyermek-aránynak megfelelően kell növelni a sorok nagyságát ahhoz, hogy reális összetételű meghalt családokat kapjunk. Az I. sort meghagyhatjuk (7 felnőtt, 3 gyermek), a II. sort 20–22 egyénre egészítjük ki (12–13 felnőtt, 8–9 gyermek), a III. sort 15 egyénre (9 felnőtt, 6 gyermek). Ezek után egyszerű számítással megállapítható, hogy az 50–60 évre keltezett I. sor egy átlagosan 5 fős család két nemzedékének temetkezése, a 70–80 év alatt kialakult II. sor egy átlagosan 6–8 fős család két és fél-három nemzedékének felel meg, és a III. sor, amely alig két nemzedéken át volt „használatban”, egy átlagosan 7–8 fős család temetkezési helye. A temető rendszerének és a honfoglaló magyarok családszerkezetének minden további vizsgálatától eltekintve csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy pl. 70–80 év alatt meghalt 13 egyén semmiképpen nem azonosítható egy 13–15 tagú élő nagycsaláddal, akkor sem, ha (matrilokális nagycsaládot feltételezve) a fiúgyermek elköltözését figyelembe vesszük, hiszen ezzel szemben a leányokhoz költöző férjek gyarapítják a családot. A gyermek-felnőtt arány kiigazításával kapott család-létszámok viszont pontosan megegyeznek az Árpád-korra becsült átlagos nagyságú családdal, akár az 5, akár a 7 főt fogad-

juk el átlagként (Győrffy 1963 b. 47.; Szabó 1966. 190.; Nemeskéri-Kralovánszky 1967. 134.; Fügedi E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. Demográfia 1969. 501.).

64. Lektorai véleményében Dienes István hívta fel figyelmünket arra, hogy az általa 1960-ban ásott derecskei temetőt (Bihar m.) tökéletesen hasonló módon dúlták fel. Ásatási jelentésében azt az igen valószínű magyarázatot veti fel, hogy a temető kirablása „nem titokban, hanem teljes nyíltsággal... történhetett, talán éppen azért, hogy a lakosságot a pogány temetkezőhely további használatától elrettentsék.” (MNM Adattára XV. 282 1962.).

65. Győrffy 1963a. 494.; Bakay 1965. 27–29.; Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 158–159. – A X. sz. végén befejeződő, ill. kezdődő köznépi temetők esetében Kiss Attila a központi hatalom megszervezésével járó telepítésekre utal (Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. Arch. Ért. 1969. 243., 255.).

FÜGGELÉK

A szabadkigyósi Pál ligeti táblában vezetett ásatás idején megtekintettem a Tangazdaság homokbányáját is. A feldúlt sármadaradványok mellett a bánya falában szabályos beásás nyomát figyeltem meg. Ennek feltárásakor látott napvilágot a megtaláláskor I–II. számmal jelzett 26. és 27. sír.

26. sír (27. kép). A homokkitermelés a sírnak csak a keleti végét bolygatta meg, a lábujjcsontok már eredeti helyzetükben feküdtek. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörre 93 cm mélyen találtunk rá, 100 cm mélységben nyugodott a 25–30 éves férfi váza (Ny–K 280°). A sír épen maradt oldalainál 2–3 cm szélességben és 5–6 cm mélységben koporsóedzska maradványai látszottak. *Mellékletek:* 1. A bal kéz gyűrűs ujján rozsszezüst *pántgyűrű* két töredéke. Gerincének közepén kiemelkedő borda fut körbe. A töredék egyik vége kissé kiszélesedik (lapos feje volt?). *Méretek:* sz: 0,6 cm. (28. kép 2.) 2. A felső állkapocs jobb oldalán, az 5–6. fogak fölött öntött rozsszezüst *veret* feküdt, alatta és környékén feltehetőleg bőr és textil okozta elszíneződéseket tapasztaltunk. A lekerekített háromszög alakú veret felső részén egykor apró fül volt, már letörött állapotban került a sírba. Hátlapján szintén két, töredékes szegecs maradványa van. A veret díszítése három körből áll, melyeket árkolások választanak el egymástól. A bemélyedésekben aranyozás nyomai csillognak. E kis dísz minden valószínűség szerint a halotti szemfedőn volt (29. kép). *Méretek:* h: 1,6 cm; sz: 1,3 cm (28. kép 1.). 3. A jobb combcsont felső végénél, annak külső oldalán lantalakú *csibolóvas* és két *kova* került elő. A csibolón vássonkötésű *textillenymatok* voltak. *Méretek:* sz: 6,6 cm; m: 3,3 cm (V. t. 3.).

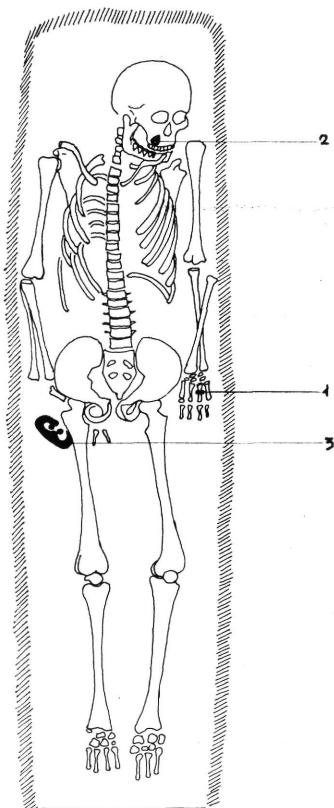
27. sír. 39 cm mélyen találtunk rá a lókoponyára, majd a lólábcsonokra, végül alattuk 100 cm mélységben egy jól megtermett felnőtt férfi medencétől lefelé bolygatatlan vázára (VI. t. 1–2, 30. kép). A csontváz többi részeiből mindössze az alsó állkapocs került elő, egyébként a sír környékét 2 méteres körzetben átfogatva egyetlen csonttöredéket sem figyelhettünk meg (Ny–K 280°). *Mellékletek:* 1–3. Az emberi lábcsontok szintjében *tegezvasalás* igen rossz megtartású maradványai voltak, közülük mindössze egyet lehetett megmenteni (V. t. 4.). *Méretek:* h: 3,1 cm; sz: 1,3 cm. 4. A lólábcsontok között, velük azonos szintben, talpával D felé fordult, vízszintesen fekvő trapézalakú *kengyel* volt (V. t. 1.). *Méretek:* m: 18 cm; sz: 13,5 cm; fül sz: 4 cm (más méret a töredékes állapot miatt nem közölhető.) 5. A ló orrán keresztülvetve *csikószabla* nyugodott. Szájvasa kitűnő megtartású, eredeti felszínén jól látszanak a kovácsolás nyomai. *Méretek:* szájkarika átm: 7,1 x 7,5 cm; szájkarika v: 0,5 cm; szájvas h: 8,3 ill. 8,9 cm (V. t. 2.).

A sír feltárása közben 53 pontról vettünk földmintát. A vegyi vizsgálatokkal ahhoz kívántunk adalékot nyújtani, hogy a honfoglaló magyarok a lovas temetkezésnél valóban beletették a lenyúzott ló bőrt is a sírba, s nem csak a fej és a négy levágott láb került a halott mellé. A kérdést néhány zavaró körülmény (ld. Duma Gy. cikke) miatt egyetlen vizsgálat végleg nem döntheti el, jelen esetben mégis úgy látszik, a vegyészeti oldaláról is megerősítést nyer az a már elfogadott megállapítás, hogy a lócsontok a bőrrel együtt kerültek a sírba.¹ A közelmúltban is felvetődött, hogy a magyarok a ló részeit levágták volna a temetésnél.² Valóban, vannak finn-

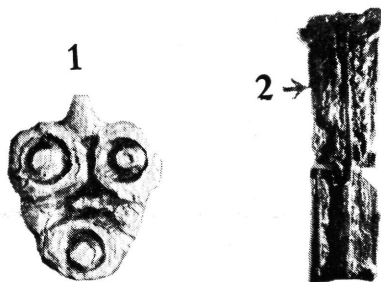
ugor sírok, melyekben a lónak csak egyes csontjait találták, de a temetkezéseiknél e mellékletek étel-áldozat jellegűek. A hazai anyagban is van néhány, hitelesnek vehető feltárásból származó lovassír, melynél a lókoponya mellett csak két lábcsontot figyeltek meg,³ sőt, egy talán megbízható jelentés egy ízben három lólábcsontról szól.⁴ E változatok azonban a többi X–XI. századi lovassírhoz viszonyítva semmilyen eltérést sem mutatnak. Mivel tudjuk, a lóbőr lenyúzásához a bennehagyott lábcsontok jelenléte szükséges,⁵ ezért az említett változatokat a nyúzás vidékenként eltérő gyakorlatával magyarázhatjuk.^{5a}

A ló nyúzását két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt elvégzi.⁶ (Tehát a halottat megillető áldozatot a legsürgetőbb időben is el tudták végezni!) A lenyúzott bőr max. 1–2 cm vastag. A bennehagyott koponyával és lábcsontokkal együtt kb. 60 x 40 x 60 cm-es tömbbé pontosan összehajtható. Így a lófej legfelülre kerül, majd a szügy és a far bőrrészeit hajtják alá, végül az egésztest a hasi részekkel együtt összefogják.

A Tangazdaság homokbányájában kibontott lovassír esetében szemmel is jól láthattuk, hogy itt a lóbőr jelenlétével számolhatunk. A lólábcsontok alatt mindenütt 1–3 cm vastag mogyorósbarna elszíneződés látszott. Ez pontosan követte a lócsontok irányát, sőt, néhány cm-el mélyebben egy-két helyen újból jelentkezett (VI. t. 3–4.). Hasonló elváltozásokat a csontok feletti földben és a síron kívül nem észleltünk. A lólábcsontok megközelítőleg azonos szintben feküdtek. A közöttük levő földet bontva tenyérnyi nagyságú, összefüggő felületű foltokat figyeltünk meg. Színük

27. kép. 26. sír
Illustration 27 Grave 26

28. kép. 26. sír: 1. veret 2. gyűrű töredéke
(kissé nagyítva)

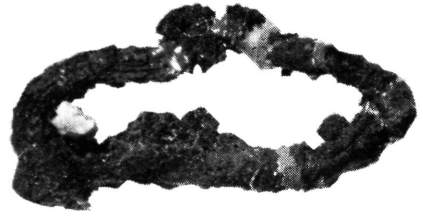
Illustration 28 1. mounting 2. ring fragment
(slightly enlarged)

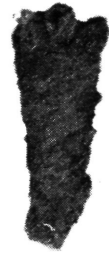
29. kép. A 26. sír koponyáján talált veret
Illustration 29 Mounting found on skull in grave 26

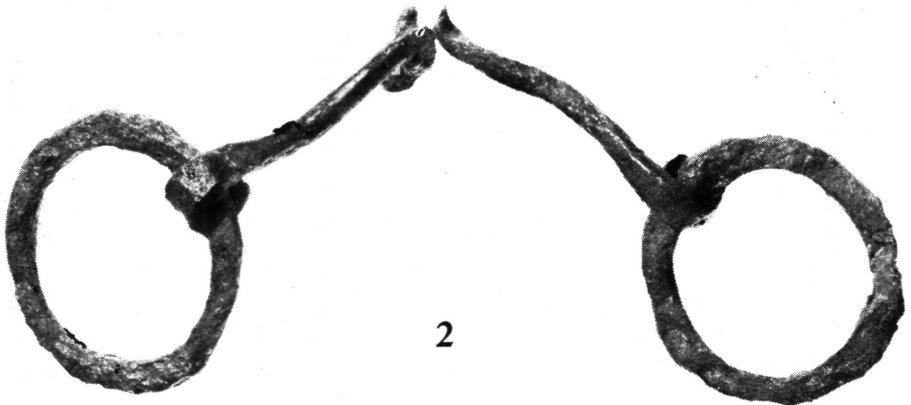
1

3

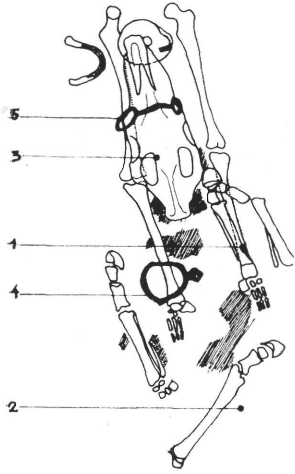

4

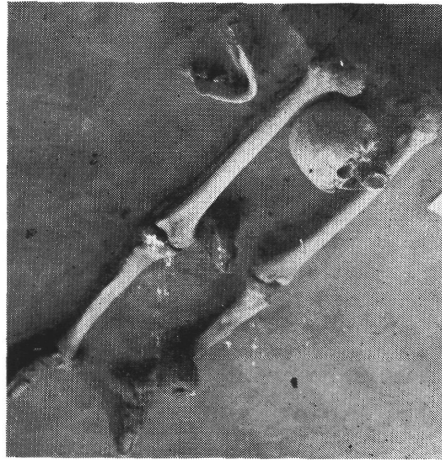

2

V. tábla - Table V

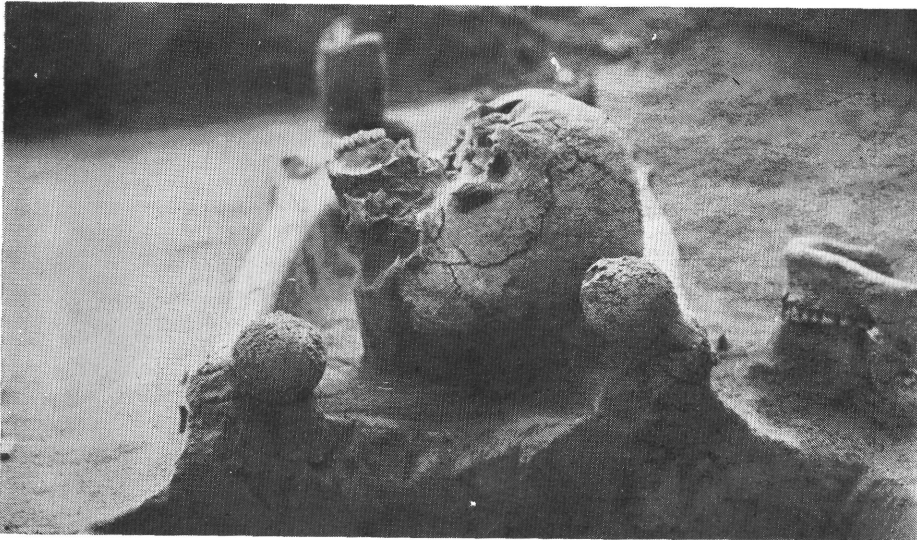

30. kép. 27. sír
Illustration 30 Grave 27

31. kép. A 27. sír a lócsontok felvétele után
Illustration 31 Grave 27 after removal of horse bones

megegyezett a lócsontok alatt levőkkel, míg vastagságuk kb. 0,5–1 cm volt. Mivel földmintáinkat innen vettük, helyzetük folytán kétségtelen, hogy ezek a földszíneződések voltak a lenyűzött lóbőr nyomai. László Gy. megfigyelte, hogy a lócsontok sokszor az emberi váznál magasabb szintből kerülnek elő.⁷ Az elmondottak alapján kézenfekvőnek tartom azt a feltételezést, hogy

32. kép. A combcsontok között talált idegen koponya
Illustration 32 Extraneous skull found among the thigh-bones

hasonló esetekben az emberi lábsontok és a ló maradványai közti földréteget egykor a lóbőr töltötte ki.

E lovastemetkezési forma csak részben egyezik e szokás hazai osztályozásával.⁸ A lókoponya helyzete alapján az „összehajtott lóbőrös” változatra (IV. csoport) gondolnánk, de ellene szól a lólábsontoknak majdnem négyzet alakban való előkerülése. Úgy tűnik, a lóbőrt nem a lófej alá, hanem mögéje hajtották, s a bőrtömeget a lábakkal fogták össze.

A temetés után részben kirabolt 27. sírban a felnőtt férfi combsontjai között bolygatatlan helyzetben, fejtetővel lefelé fordított fiatal női koponyát találtunk (VI. t. 1.). E jelenség a honfoglalás kori leletek közt egyedülálló. Az bizonyos, hogy a fejet még a temetéskor helyezték a férfi ölébe, mivel a combsontok egymástól való távolsága alapján kizárt, hogy a sír kirablásakor, utólag került volna oda be a lábak helyzetének legcsekélyebb megzavarása nélkül (31–32. kép). E mellett szól az is, hogy az eredeti helyzetében fekvő lókoponya szorosan ráhajlott a szóban forgó emberi koponyára (33. kép, jól látható a lócsontok alatt a bőr okozta földelszíneződés). Az értékelést külön nehezíti, hogy nem egy levágott fej volt (a nyakcsigolyák hiányzanak), és az alsó állkapocs is hiányzott (a jobb combsont felső végénél levő a férfihoz tartozott). Az emberi koponya kétségtelenül nőé volt (ld. Lotterhof E. cikke). Fenti, zavaró körülmények híján, férfikoponya esetében csatában leölt ellenségre, vagy a nagyszentmiklósi ábrázolásra,⁹ esetleg a másvilágra utána küldött szolgálóra¹⁰ gondolhattunk volna.¹¹

BÁLINT CSANÁD

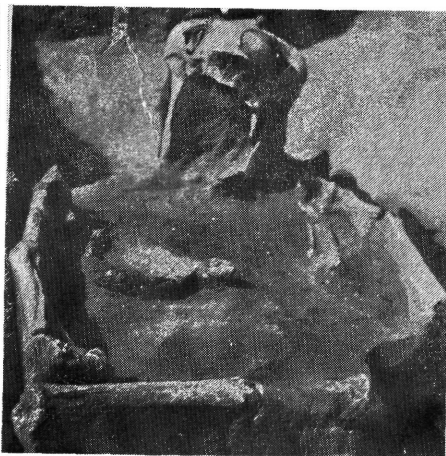

33. kép. Az emberi koponya és a lófej helyzete. (A lócsontok alatt a bőr okozta földelszíneződés)

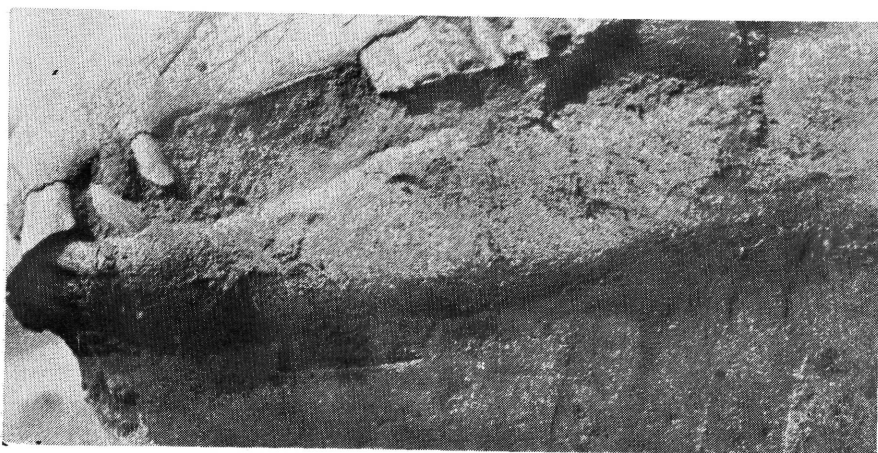
Illustration 33 Position of human skull and horse head. (Discoloration under the horse bones caused by skin)

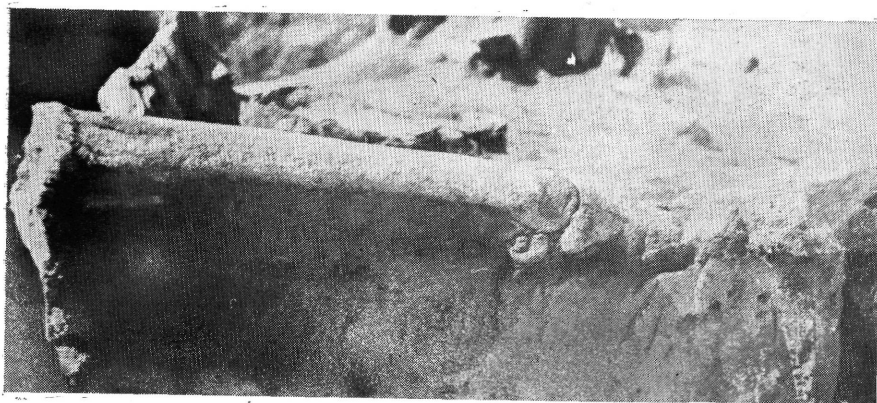
1

2

3

4

VI. tábla - Table VI

A „FÜGGELEK” JEGYZETEI

1. *László Gy.*: A koroncói lelet. A honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 56. – A lóbőr hitvilágbeli jelentőségéről legutóbb: *Bálint Cs.*: A ló a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ. 1970. sajtó alatt.

2. *Uzsoki A.*: Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvenyben. Arrabona, 1962. 21.

3. Hódmezővásárhely–Szakálhát 19. sír (Dolg. 1936. 209.), Kunágota 3. sír (Dolg. 1926. 130–131.), Orosháza–Gellértegyháza 57. sír (Rég. Füz. VII. 8–9.), Szirmabesenyő (MNM Adattár 325. Sz. V.), Üllő 14. sír (Adattár 1. Ü. I.).

4. Soltvadkert–Selymes (MNM Adattár 48. S. II.).

5. *Sótonyi L.*: Az ötvenyi honfoglaláskori lófossiliák anatómiai vizsgálata. Arrabona, 1962. 40–42.

5a. Dienes István lektori véleményében a rendelkezésünkre álló adatokat nem tartja meggyőzőnek e feltételezéshez.

6. Tihanyi Zala állatorvos szíves tájékoztatásáért itt is köszönetet mondok.

7. *László* 1943.

8. *Bálint Cs.*: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969. 108–110.

9. *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 111.

10. Ld. a mongolok szokását (Plano Carpini III. 13.), *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése. Budapest, 1965. 65.

11. Dienes István más, bolygatott sírokra hivatkozva elveti, hogy a női fej a temetéskor került volna a férfi ölébe. Ásatási megfigyeléseim alapján ezt az egyelőre érthetetlennek tűnő temetkezést a medencétől lefelé bolygatatlannak tartom.

Itt köszönöm meg Dienes Istvánnak fenti soraimhoz fűzött lektori véleményét.

Tenth century cemetery in the sand-pit of the model farm of Szabadkígyós

ANDRÁS PÁLÓCZI-HORVÁTH

In 1962 finds of the time of the Hungarian conquest came to light in the sand-pit of the model farm of the Agricultural Technical School of Szabadkígyós. In the course of the rescue excavations it was possible to save in the years of 1962, 1965 and 1968 altogether 27 graves, 20–30 per cent of the cemetery. The original size of the cemetery can be put at 90–140 graves, 30–45 per cent of which were destroyed in the course of the work done by sandmen, while 20–50 per cent remained unexplored.

In the analysis of the cemetery it was always taken into consideration that from such fragmentary material conclusions can be drawn only with great caution. The situation is rendered worse by the fact that 21 graves, 80 per cent of the graves uncovered, are looted and ransacked.

Among the undisturbed graves it is the grave furniture of grave 15 that is interesting from the point of view of the history of dressing. In the grave lay the skeleton of a girl, 11–13 years old, with torques and a string of pearls on her neck and a bracelet each on both of her arms.

On the skeleton 8 thin, press-forged silver rosettes were found, from the position of which it can be concluded that 2 each adorned the neck of the dress on both sides, and the other 4 had been on the hem of one of the laps of the dress closing in the middle. This wear belongs to the type of women's wear in the time of the Hungarian conquest, retraced by István Dienes. According to the reconstruction such press-forged rosettes adorned the hem of light, gown-like dresses and high caps.

In grave 19 a bone needle case was found with a needle in it. In the cemeteries of the time of the conquest this object must be rated a rarity. In Hetény (Chotin, Czechoslovakia) and at Oroszvár (Rusovce, Czechoslovakia) two each were found and, in addition, we know a cylindrical bone object of uncertain purpose from Dormánd (county Heves). From the Great Hungarian Plain and the southern part of the country the needle case of Szabadkígyós is the only specimen known so far. On the basis of our data it can be said that in the 10th and 11th centuries the Hungarian women, on the whole, carried their needle cases on the left side, hanging from the girdle, which can be found, in general, as part of the furniture of poor interments.

Grave 9 had been looted but it was possible to observe the rather rare form of the grave which, with its shape like a boat cut off at its head, suggests the ancient interments of the Ob-Ugrians. Regarding the survival in Hungary of the Ugrian

burial traditions some archeological and ethnographical data are already available and this is why this possibility was assumed in the present case, too, but naturally only a very faint trace of the custom of interment in a boat can be concerned.

The general archeological picture of the cemetery points to the fact that the population of the cemetery belonged to the richer stratum of the conquering Hungarian commonalty. Burials were probably started in this cemetery in the first third of the 10th century, between 900 and 930, and discontinued at the end of that century, between 970 and 990. Consequently there must have been a settlement in the neighbourhood for 60–90 years (2–3 generations) in the 10th century. The number of the population living at one time can be put at 34–60, though on account of the scantiness of data with rather wide margins of error. Counting 7 members per family 5–8 families (households) can be assumed. This data corresponds to the number of the rows in the cemetery.

Burials in rows – the only discernible feature of the order of the cemetery – indicates also otherwise the closer relation of those buried together. In our view in each row a small family taken in the social sense (a complex family from the biological point of view) was buried continuously during the whole time the cemetery was used.

The looting of the cemetery must have taken place after the departure of the population that was buried there, at a time when the graves and grave signs were still clearly visible because in most cases diggings had been made exactly on the graves. Looting was aimed on the whole at the upper part of the skeletons where probably silver and bronze objects were to be found. The ransacked skeletons were then re-buried in the graves thrown helter-skelter into one or two small heaps. According to our observations there can be no question of ritual skull looting. The looting of the cemetery was not done at random but in a well-organised form, perhaps as a reprisal against the pagan population. All this can be in connexion with the internal political conditions of the period, and with the state-organizing activity of Prince Géza, in the course of which also major resettlements may have taken place.